

TAUSZ ANIKÓ

Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között*

Történeti szakirodalmunk már sokoldalúan feltárta az 1919—1929 közötti időszak politikai és gazdaságtörténeti összefüggéseit, a munkásmozgalomtörténet, az osztályharc politikai eseménytörténetét. Ebben a dolgozatban gazdaságtörténeti megközelítésben vizsgáljuk a munkásosztály helyzetét, figyelembe véve azokat a gazdaságszerkezeti változásokat, amelyek előidézték a munkásság szerkezeti átrétegződését, motíválták gazdasági harcait, befolyásolták életviszonyait.

1919 után jelentős módosulás következett be a magyarországi ipar szerkezetében, melynek fő vonása, hogy a korábbi nehéziparközpontú iparfejlesztés helyett a kis befektetést igénylő és gyors megtérülést ígérő könnyűipar fejlesztése került előtérbe.

E gazdasági struktúra-módosulás döntő változásokat hozott az ipari munkásság szerkezeti összetételében is. Az ipar szerkezetének alakulása és a termelőerők fejlődése az adott szakaszban az ipari munkásság szerkezeti összetételében a következő lényeges módosulásokat okozta:

a) A legfontosabb változás a nagyfokú dequalifikáció. Ennek nyomán az ipari munkásság számban és jelentőségben legnagyobb rétege, a szakmunkásgárda fokozatosan háttérbe szorult, és helyét a tanulatlan betanított munkásság foglalta el.

b) A magyar ipar korábban elsődlegesen férfi munkaerőt foglalkoztatott. 1919 után döntő mértékben módosult az iparban foglalkoztatott férfi és női munkaerő aránya. A nődolgozók létszáma erősen megnövekedett. Alkalmazásuk körét és iparági elhelyezkedésüket az egyirányúság jellemezte. A legtöbb nődolgozó mint kvalifikálatlan munkaerő a könnyűiparban talált elhelyezkedést.

c) A könnyűipar-központú iparfejlesztés egyben új irányt szabott a munkaerő iparági fluktuációjának is. A legtöbb munkást a könnyűipari ágak tömörítették.

d) A tőkekoncentráció és a centralizációs folyamat előrehaladása változást hozott a munkásság kis- és nagyipari megoszlásában is. A magyar ipari munkásság kisipari jellegét a huszas években fokozatosan — és ellentmondásosan — a nagyüzemi jelleg váltotta fel.

Nyugat-Európában ezidőben hasonló dequalifikációs folyamat kibontakozását regisztrálhatjuk. Ez, a hazánknban és a fejlett tőkés országokban egyidejűleg megfigyelhető folyamat azonban csak külső tényekben volt hasonló, tartalmát tekintve döntő módon eltérő volt. A fejlett tőkés országokban a dequalifikációs tendenciák hátterében a gépi tömegtermelés általánosság válása, a termelőerők nagyfokú fejlődése állott. A technikai modernizáció, a futószalagrendszer térhódítása a gépek kiszolgálását végző „új típusú” betanított munkásokat és magasan kvalifikált szakmunkásokat léptetett a termelőfolyamatba.

Magyarországon a szakmunkásréteg létszámcsökkenésében az iparstruktúra-változás játszott fő szerepet. Ehhez képest csak másodlagosan érvényesült a termelőerők fejlődése, a korszerű gépesítés hatása. A termelőerők fejlődésének korabeli állapota és a kibontakozó gazdaság-

*A magyar ipari munkásság helyzetét vizsgáló tanulmány részfejezete annak a disszertációnak, amely az 1919—1929 között lezajlott osztályharcos gazdasági mozgalmak okait vizsgálja.

politika új irányja közvetlen hatást gyakorolt a magyar ipari munkásság összetételére, s olyan sajátos arculatú munkásság kialakulásához vezetett, amely elegyítette a modern technika megkövetelte „új típusú” és a hagyományos módszerekkel továbbtermelő „rég típusú” munkásrétegeket.

A tőkés restauráció politikai-gazdasági kihatásai tehát nagyon jelentős változásokat eredményeztek a munkásság társadalmi összetételében, és alapjaiban meghatározták létviszonyait is. A munkásság helyzetét vizsgálva két tendencia együttes jelenlétére kell utalni. A munkásság létviszonyaira ható objektív tényezők közül a gazdaságszerkezeti átalakulás, valamint a társadalmi szerkezetben bekövetkezett változások hatását hangsúlyoztuk. Emellett a munkásság létviszonyait alapjaiban meghatározta az ellenforradalmi rendszer és a munkaadók tudatos, áthangolt bosszúhadjárata, mely főként a bérek drasztikus csökkentésében, a mozgalmakban résztvevők elbocsátásában, a feketelista gyakori alkalmazásában fejeződött ki.

E két tendencia egy irányba hatott: a munkásság helyzetében új, a korábbiakhoz képest rendkívül nehéz körülményeket teremtett. A létviszonyok alakulása a huszas évek során rendkívül bonyolult képet mutat. Ez a kép nem statikus, a gazdasági periódusok alatt jelentősen módosult.

A gazdasági ciklusváltozások 1919 és 1929 között 3 főbb időszakot jelölnek, amelyek más-más jellegzetességet mutattak az ipari munkásság létviszonyaiban:

1. A haditermelésről a béketermelésre való áttérés, mely magában foglalja a gazdasági káosz (1919—1920) és az inflációs konjunktúra (1921—1923) periódusait;
2. szanalási válság, népszövetségi kölesön felvétele (1924—1925);
3. mérsékelt fellendülés (1926—1929). A munkásság helyzetének legfőbb meghatározóit e ciklusváltozások hatásának figyelembe vételével kívánjuk megvizsgálni.

A munka- és létviszonyok korabeli hazai szakirodalmának felhasználása — és ezen nemcsak történeti, hanem közgazdasági, statisztikai és szociológiai forrásanyagot is értünk — a nagymennyiségű részadat ellenére sok problémát vet fel. Hazai szakirodalmunkban a munkásság helyzetét feltérző és elemző irodalom szűk határok közé szorult. A századforduló után a társadalmi ellentmondások éleződésének időszakában a szociáldemokrata mozgalom, valamint a polgári radikális tábor tűzte napirendre a kérdés elemzését. A huszas években a munkás-probléma gyakorlatilag kiszorult a történeti irodalomból. A téma ekkori alapvető forrásai a korabeli szakszervezeti kiadványok, a szaksajtó, a mozgalmi jelentések, a Szaktanács életszínvonal-kutatási adatai, valamint a hivatalos statisztikai adatfelmérések.

A szakszervezeti felmérések részletezők és sokoldalúak, de nem teljesek. A hivatalos statisztikai adatszolgáltatás pedig a huszas évek elején esetleges és rendszeretlen volt, a szisztematikus felmérő munka csak a harmincas évektől vette kezdetét. Mind a szakszervezeti, mind a hivatalos adatok elemző feldolgozása szigorú forráskritikát igényel. Az információk ellenőrzését, a részadatok egységes rendszerbe való helyezését azonban az összefoglaló művek szűk köre sem teszi mindig lehetővé. Ezért felbecsülhetetlen jelentőségűek Illyefalvi I. Lajosnak és munkatársainak felmérései,¹ melyek sok értékes adatot szolgáltatnak a korabeli munkásság helyzetéről, megélhetési viszonyairól, életszínvonal alakulásáról.

Az egyes társadalmi rétegek szociális helyzetének elemző vizsgálata csak a harmincas

¹ *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. Szfv. Statisztikai Hivatal. Bp. 1930; *uő.*: A kenyérkereső nő Budapesten, Bp. 1930; *Molnár Olga*: A női munkaerő számának alakulása a székesfővárosban. Bp. 1935; *Újváry Julianna*: A munkáscsaládok életviszonyai egy magyar ipari városban. Népegészségügy, 1932. 12. sz.

évektől vett lendületet. Ekkortól láttak napvilágot a budapesti munkásság munkanélküliségével,² munkabérének és lakáshelyzetének³ alakulásával foglalkozó tanulmányok. Ezek képezik a különböző szociográfiai-statisztikai monográfiákkal együtt⁴ a legfőbb támpontokat, amelyek alapján az ipari munkásság lét- és munkaviszonyai rekonstruálhatók. — Az összefoglaló munkák mellett a Szakszervezeti Értesítőben, a Magyar Statisztikai Szemlében, a Népegészségügyben megjelent értékelő tanulmányok, a mozgalmi sajtó cikkei, iparfelügyelői jelentések, OTI jelentések stb. voltak segítségünkre.

A forrásbázis szűk és problematikus voltával is összefügg, hogy mai történeti-közgazdasági szakirodalmunkban mindössze egy mű: Kádár Iván munkája⁵ kísérelte meg a munkásosztály helyzetének értékelő áttekintését a két világháború között. Közgazdasági irodalmunkban maga az „életszínvonal” fogalma sem egyértelműen definiált, és az életszínvonal alkotó tényezők körének meghatározásában sem egyeznek a nézetek, nem tükröznek egységes felfogást azok a számítások sem, melyek a munkásság létfenntartási költségei, reálbére alakulásáról az eddig publikált marxista közgazdasági és gazdaságtörténeti szakirodalmunkban találhatóak.^{6a}

A munkanélküliség alakulása 1919—1929 között

Az ipari munkásság foglalkoztatottságának alakulása a vizsgált időszakban sajátosan hullámzó. 1921-ben a gyáriparban foglalkoztatott munkásság összlétszáma 152 591 volt, s ez 1929-re 244 120-ra emelkedett.⁶ Ez a konjunkturális fellendülés csúcsán mutatkozó létszám alig néhány százalékkal haladta meg (a majdani trianoni határok közé eső területeket véve számításba) az 1913-as összlétszámot.⁷ A munkanélküliek arányszáma azonban a huszas évek folyamán igen magasra hágott és állandósult.

Az ipari tartalékserég gyűrűje jelentős nyomást gyakorolt a munkában állókra, fokozta létbizonytalanságukat. A munkanélküliek magas arányszáma ugyanakkor kedvezőbb pozíciókat biztosított a tőkéseknek a termelési költségek csökkentésére. A munkanélküliség állandósulása természetesen gyengítette a munka- és életkörülmények javításáért folyó harc hatékonyságát is. A kapitalista világrendszertől az első világháború után mindentűtt hatalmas arányú munkanélküliség mutatkozott. Ennek általános vonásai Magyarországon speciális sajátosságokkal kom-

² A munkanélküliség alakulása Budapesten a fizikai munkások körében. 1914—1932. Bp. 1944.

³ Szádeczky Kardoss Tibor: Adalékok a budapesti ipari munkabérek statisztikájához. Bp. 1930. *Uő.*: A lakásbérviszonyok alakulása Budapesten. Bp. 1933.

⁴ A székesfőváros múltja és jelene számokban. Bp. 1934; Móricz Miklós: Budapest társadalomrajza. Bp. 1934; Tíz év Budapest székesfőváros életéről a háború után. Bp. 1930; Csorna Kálmán: A szegénygondozás Budapesten. Bp. 1930; Rézler Gyula: Téglagyári munkások szociális helyzetképe. Bp. 1938; *Uő.*: A cukorgyári munkások szociális helyzete Magyarországon. Bp. 1939, Magyar Gyári Munkásság. Szerk.: Rézler Gyula. Bp. 1940.

⁵ Kádár Iván: A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején. Bp. 1956.

^{6a} Az életszínvonal mérésének és értelmezésének kérdésében a hazai közgazdasági szakirodalomban különböző nézetek ütköztek: Mód Aladárné: A reálbérek, reáljövedelmek elvi és módszertani kérdései. Statisztikai Szemle, 1954. 8. sz. 580. Hozzászólás Mód Aladárné „A reálbérek és reáljövedelmek vizsgálatának főbb kérdései” című cikkéhez. Statisztikai Szemle, 1954. 11. sz.; Frigyes Ervin: Az életszínvonal mutatói. Disszertáció, 1955; Drechsler László: Az életszínvonal mérésének egyes kérdései; Statisztikai Szemle, 1959. 7. szám. Az életszínvonal kérdésével foglalkozó jelentős mai marxista gazdaságtörténeti és közgazdaságtudományi munkákat tettek közzé: Incze Miklós: Az 1929—33. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó. 1955; Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. Bp. Akadémiai Kiadó. 1966; Jávorka Edit: Életszínvonal a mai magyar társadalomban Bp. Kossuth Kiadó. 1970.

⁶ Magyar Statisztikai Évkönyvek 1919—1921 és 1929-es adatai szerint.

⁷ Az 1913-as létszámot 100-nak véve a növekedés 114,40/-os.

binálódtak. A foglalkoztatottságra ható tényezők közül három fő faktort emelünk ki: a gazdaságstruktúra fejlesztési irányának változása, a fejlesztés ütemének lelassulása; az autarchiás törekvések érvényrejutása a gazdaságpolitikában; a nemzetgazdaság valutáris labilitása. E meghatározók egymással szoros kölcsönhatásban jelentkeznek.

A gazdaságstruktúra fejlesztési irányának döntő változása — amint említettük — nagyfokú szerkezeti átrétegződést váltott ki a munkásság összetételében. A korábbi vezető ágazatokban, a nehéziparban foglalkoztatott munkások — elsődlegesen férfi szakmunkások — jelentős rétegei vesztek el egzisztenciájukat, váltak munkanélkülivé. A fejlesztés ütemének lelassulása fékezte a pótlólagos munkaerő iránti igényt, s egyben az ún. strukturális munkanélküliség kiváltója lett. A munkanélküliség mértéke iparáganként és szakmánként is eltérő volt, a konjunkturális és a hanyatló ciklus-változásoknak megfelelően. Az új gazdaságstruktúra kikristályosodása, a dinamizmusát veszített gazdasági fejlődés a munkanélküliek nagy létszámú táborát alakította ki azáltal is, hogy megváltoztatta az ágazati foglalkoztatottság mértékét. Az autarchiás törekvések érvényrejutása a gazdaságpolitikában szintén e folyamat elmélyüléséhez vezetett. Az autarchiás — elzárkózó — külkereskedelmi politika párosulva számos állammal szemben folytatott ellenséges külpolitikával — elzárta az országot az aktív külkereskedelem lehetőségétől. Az ipari megrendelések hiánya, korlátozott volta közvetlenül hatott a munkapiac alakulására. A munkanélküliség „vezető zsilipei” is elzáródtak 1919 után: miután a külföldi piac sem tudta felszívni a munkaerő-felesleget, a magyar munkás számára mind nehezebbé vált a külföldi elhelyezkedés. A tengerentúli kivándorlást az amerikai kvóta szűkítése majdnem lehetetlenné tette. Az olyan belföldi elhelyezkedési lehetőségek mint a városi közmunkák, az állami építkezések száma is erősen lecsökkent. A munkanélküliség számadataiba a trianoni békeszerződés katonaság-korlátozást előíró rendelkezései is belejátszottak, továbbá az, hogy a szomszédos országokból sokan költöztek Magyarországra (noha igaz, hogy nagy részük nem tartozott a munkásosztályhoz).

A budapesti munkásság körében végzett felmérések statisztikailag rögzítették és táblázatban adták közre a munkanélküliek megoszlását 1914 és 1929 között a munkanélküliség okai szerint:⁸

A teljes munkaképességű munkanélküliek megoszlása 1914—1929 %-ban

Megnevezés	Év				
	1914	1925	1926	1928	1929
Elbocsátás munkahiány miatt	74,6	71,6	79,2	76,5	80,4
Felmondás az alkalmazott részéről	7,9	3,2	3,5	3,6	2,7
Betegség	5,4	4,3	5,6	6,3	5,2
Baleset	0,6	0,1	0,2	0,2	0,3
Egyéb	6,6	9,9	8,0	7,1	5,7
Ismeretlen	4,9	10,9	3,5	6,3	5,7
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A munkanélküliség elsődleges okát a táblázat egyértelműen a munkahiányban jelölte meg. Sajátos módon 1929-re mutatkozott a legmagasabb arányszám. Figyelemre méltó, hogy 1914-hez képest számottevően csökkent a dolgozó részéről történő felmondás.

⁸ A munkanélküliség alakulása Budapesten a fizikai munkások körében 1914—1932. Bp. 1944. 29.

A korabeli szakszervezeti kiadványok felmérései a következőképpen mutatták ki a munkanélküliség alakulását a szervezett dolgozók között, különválasztva Budapest és környéke, s a vidék adatait:⁹

A szakszervezetekben nyilvántartott munkanélküliek számának alakulása az 1923—1928. években

	Budapest és környéke	Vidék	Összesen	Ebből	
				nő	férfi
1922 december 31.	15 814	11 473	27 287	2 583	24 704
1923 december 31.	11 272	4 160	15 432	1 401	14 031
1924 december 31.	19 106	13 989	33 095	3 016	30 079
1925 december 31.	15 780	10 931	26 711	2 395	24 316
1926 december 31.	11 959	8 753	20 712	2 178	18 534
1927 december 31.	7 633	5 412	13 045	1 400	11 645
1928 december 31.	8 545	6 817	14 362	1 660	12 702

A huszas évek első felében — az inflációs konjunktúra időszakában — átmenetileg némi javulás volt. A szanálási válság azonban ismét nagy arányú munkanélküliséget hozott. A huszas évek második felében 1927 tavaszától mutatkozott enyhülés, amikor a mérsékelt gazdasági fellendülés nyomán ismét megindult a munkásfelvétel. A munkanélküliség összesített adatait tükröző forrásaink meglehetősen szűkszavúak. A népszámlálás 1930-ban¹⁰ 224 103 munkanélkülit mutatott ki a szélesebb értelemben vett proletariátus: az ipar, a kereskedelem, a közszolgálat területein dolgozók, a cselédség stb. köréből. Közülük az ipari proletariátus rétegeihez 143 077-en tartoztak.

A férfi és női munkaerő körében ható munkanélküliség alakulását budapesti és országos viszonylatban is érzékeltetni tudjuk. Adataink segítségével először a fővárosban mért arányszámokat vetjük ki:¹¹

A munkanélküliség megoszlása a férfi és nődolgozók körében Budapesten 1925—1929 (%-ban).

Év	1925	1926	1928	1929
Férfi	86,5	76,4	80,2	87,8
Nő	13,5	23,6	19,8	12,2

1927—1928-ban az országos adatok csekély eltéréssel megfelelnek a fővárosi arányszámoknak:¹² 1927-ben a munkanélküliek 88,2%-a férfi, 11,8%-a nődolgozó. 1929-ben ez az arány 87,8, illetve 12,2%. A női munkaerő megjelenése tehát jelentős befolyást gyakorolt a munkapiac hely-

⁹ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1926—1929. A Magyarországi Szakszervezet i Tanács jelentése. Bp. 1930. 44.

¹⁰ *Hollós István*: Munkapiac. Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 4. sz. 407.

¹¹ A munkanélküliség alakulása Budapesten a fizikai munkások körében. Bp. 1944. 11.

¹² *Kovács Norbert*: A munkanélküliség és munkapiac 1928-ban. Magyar Statisztikai Szemle, 1929. 7. sz. 367. — 1927-ben az összes gyáripari dolgozók 69,7%-a férfi és 30,3%-a nő volt. 1929-re az arányok kissé módosulnak: az összes dolgozók 68,5%-a volt férfi és 31,5%-a nő. (Saját számítás a Magyar Statisztikai Évkönyvek 1927 és 1929-es adatai alapján.)

zetére. Az összes munkanélküliek és a munkátlanná vált férfimunkások számaránya rendkívül közel esett egymáshoz.

A munkanélküliség területi megoszlását kutatva, a legnagyobb ipari centrumban, Budapesten voltak az arányszámok a legmagasabbak. Az 1920. évi népszámlálás idején 81 000 munkanélkülit tartottak nyilván,¹³ ebből a fővárosban és környékén 40 115 embert. Az 1930-as népszámlálás Budapesten 70 781 ipari munkanélkülit mutatott ki, a fővárost környező iparvidéken 29 239-et.¹⁴ Együttes számuk az ország összes munkanélkülijének csaknem felét tette ki.

A munkanélküliség iparági megoszlását tekintve a vizsgált időszak egészen végighúzódik az építő- és a vasipar kiemelkedő arányú munkanélkülisége. Az építőiparban szembetűnő az idényjellegből fakadó erős ingadozás. Tavasszal enyhültek a munkapiac gondjai, télen viszont igen súlyosak voltak. A legválságosabb helyzet 1924 telén mutatkozott, amikor a szezonális jellegből fakadó nehézségek összefonódtak a szanálás okozta krízissel. A legkedvezőbb helyzet 1926-ban, majd 1927 második felében állt elő. Ekkor a munkanélküli statisztikában az építőipar vezető helyét átmenetileg a vasipar vette át. A vasiparra jellemző stagnálás folytán ebben az időszakban a nehéziparban soha nem tapasztalt mérvű munkanélküliség következett be. 1928 IV. negyedévéig a nehéziparban alakult ki a legnagyobb arányú munkanélküliség. Hasonlóképpen magas volt a munkanélküliek arányszáma a fa-, bőriparban és élelmiszeriparban. 1929 elején már ismét az építőiparban a legsúlyosabb a helyzet: az összes munkanélküliek 32%-a építőipari, 22%-a vasipari dolgozó volt.¹⁵

Bonyolítja — és súlyosbítja — a képet, hogy ezek az adatok csak a tényleges, teljes munkanélküliekre vonatkoznak, és nem számolnak a munkanélküliség egyéb, közvetett és rejtett formáival, így a részleges, továbbá strukturális vagy minőségi munkanélküliséggel. A részleges munkanélküliség fogalma tulajdonképpen nem teljes idejű, részfoglalkoztatottságot jelent. Kovács Norbert megfogalmazásában¹⁶ a „részleges munkanélküli” a rövid munkaszakaszos munkás, aki munkahelyén tovább dolgozik ugyan, de nem a rendes heti munkanapok, vagy a rendes napi munkaórák mellett, hanem rövidebb időn át, s így a rendesnél kevesebb bérért. Farkasfalvy Sándor¹⁷ a magyar gyáripar helyzetét vizsgálva megállapította: „Az üzemredukció helyébe már 1925-ben, s még inkább 1926-ban a részleges munkanélküliség lépett. A napi munkaórák leszállítása a szak- és betanított munkások csoportjában emelkedett.”

A tényleges és részleges munkanélküliség vizsgálata egyben arra is következtetni enged, hogy a szakmunkásgárda körében fenyegetett a legerősebben a munkanélküliség. Hollós István kimutatásai¹⁸ szerint 1930-ban az ipari munkanélküliek összlétszámából 139 386 szakmunkás, és 47 124 tanulatlan munkaerő volt.

A budapesti munkások körében 1925—1929-ben végzett felmérések tanúsága szerint:¹⁹ „A munkások több mint 80%-a rendes foglalkozásán kívül más munkához nem értett.” Ennek ellenére más foglalkozási ágban való elhelyezkedéssel kísérletezett 1925-ben az összes munkások 18,5%-a, 1926-ban 14,7%-a, 1928-ban 18,1%-a, 1929-ben 11,9%-a. A munkaerő átáramlása alacsonyabb rendű kvalifikáltságot követelő ágazatokba tulajdonképpen a munkanélküliség rejtett, úgynevezett kvalitatív formáját jelenti. E jelenség mögött a huszas évek Magyarországon kibontakozó dequalifikációs folyamat állott.

¹³ Kovács Norbert: Munkapiac és munkanélküliség. Magyar Statisztikai Szemle, 1923. 1—2. sz. 8.

¹⁴ Hollós István: i. m. 407.

¹⁵ Kovács Norbert: Munkanélküliség és munkapiac az 1929. évben. Magyar Statisztikai Szemle, 1930. 1. sz. 184.

¹⁶ Kovács Norbert: A munkanélküliség és munkapiac az 1928. évben. Magyar Statisztikai Szemle, 1929. 7. sz. 362.

¹⁷ Farkasfalvy Sándor: A gyáripar 1926-ban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. 5. sz. 753.

¹⁸ Hollós István: i. m. 407.

¹⁹ A munkanélküliség alakulása Budapesten. 27.

A munkanélküliség iparági megoszlásának, különböző formáinak vizsgálata a huszas évek ipari munkássága körében a munkanélküliség nagyfokú konzerválódását mutatja. Ez a tény döntő mértékben befolyásolta a létviszonyok egészét, és közvetlenül meghatározta a bérvizonyok alakulását. A tőke II. kötetében Marx nyomatékosan hangsúlyozta: „A munkabér általános mozgásait kizárólag az ipari tartaléksereg kitágulása és összehúzódása szabályozza, mely az ipari ciklus periódusai változásának felel meg. A munkabér mozgásait tehát nem a munkásnépeség abszolút számának mozgása határozza meg, hanem az a változó arány, amelyben a munkásosztály aktív seregére és tartalékseregére oszlik.”²⁰ A munkanélküliség konzerválódása az országban a huszas évek folyamán erőteljes hatást gyakorolt a béremelésért folytatott harcok eredményességére is.

A nominálbérek 1919—1929-ben

A nominálbérek a gazdasági-politikai helyzet változásával szoros összefüggésben alakultak. Az ellenforradalmi hatalomátvétel időszakában a rendszer és a tőke minden erejével a legyőzött munkásság ellen fordult. „Magyarország munkásságának helyzete teljesen vígasztalan — olvasható egy szakszervezeti dokumentumban —,²¹ ha áll az, hogy jaj a legyőzötteknek, ez ránk kétszeresen vonatkozik. Mert legyőztek a háborúban és legyőztek az ellenforradalomban. A forradalmak után ezrével vitték börtönbe legjobbjainkat (és) százával gyilkolták le . . .” A politikai terror fegyverei a gazdasági megtorlás eszközeivel fonódtak össze. „Az emberi életet és anyagi javakat pusztító háború befejezésekor új háború indult — írta a Szakszervezeti Értesítő —,²² a kiéheztetés háborúja.” A forradalmakban részt vett munkások elbocsátása, internálása, az akkord-rendszer ismételt bevezetése, a forradalmak szociális vívmányainak megsemmisítése, a bérdíktatúra alkalmazása a tőke uralmát fejezte ki a legyőzött munkásság felett. Az ellenforradalom hatalomrajutásával a munkaadók bérdíktatúrát vezettek be. 1919 szeptemberében a „munkaadók már be is jelentették, ők maguk közt megállapodtak, hogy a szovjetbéreknek 50%-át fogják fizetni” — adta hírül a vasas szakszervezet jelentése.²³ Elég egy pillanatot vetni a vasipari bérek alakulására, hogy ennek az elhatározásnak a megvalósulását lássuk.²⁴

Vas- és fémipari hetibérek alakulása 1919-ben

Időpont	Hetibérek Koronában
1919. július 31-én	357,03
1919. december 31-én	163,20

A bérdíktatúra elleni szervezett tiltakozást a mozgalmi dezorganizáltság sem tette lehetővé. Csupán itt-ott lépett fel egy-egy gyár, üzem munkássága a drasztikus bércsökkentés módszerei ellen.

A hatalom megragadása után az ellenforradalom előtt a hatalom megtartásának feladata állt. A politikai-gazdasági stabilizáció igénye mind sürgetőbben lépett fel. A konszolidációs erő-

²⁰ *Karl Marx*: A tőke. II. köt. Bp. 1968. 591.

²¹ Magyarországi Szakszervezeti Tanács Értekezlete 1924. márc. 30. Horovitz Gábor fel-
szólalása. PI Archivum. 654. f. 57. óe.

²² Szakszervezeti Értesítő, 1924. szept. 65.

²³ Kabók Lajos jelentése valamennyi szervezőbizottságnak. PI Archivum. 672. f./6. 1919.
szept. 24.

²⁴ Gál Benő statisztikai gyűjteményei III. Az életszínvonal alakulása az 1914—1922. esztendő-
kben. 3.

feszítések gazdaságilag a termelés megindítását eredményezték, politikailag pedig az MSZDP és a szakszervezetek legális működésének engedtek teret. Mindez a bérharcok új feltételeit teremtette meg.

Az inflációs konjunktúra az ipari termelés jelentős fellendülését hozta magával. A bővülő mozgalmi lehetőségek kedvező talajt biztosítottak a sztrájkmozgalmak nagyerejű kibontakoztatásához. Az ipari fellendülés és az erős sztrájkharcok a bérszint növelésének irányában hatottak. Ezt a konjunktúrát azonban az inflációs jelleg determinálta. A beruházás terén bekövetkezett fellendülés nem csapott át a fogyasztás területére. A pénzromlás az árakat napról napra emelte, s a bérek ennek mértékében vesztettek értékükből. Miközben tehát a tőkés haszna megsokszorozódott az olcsó munkaerő alkalmazásával, a bérmunkás egyre nehezebben tudta megőrlhetését biztosítani. Az 1921—1922-ben megerősödő sztrájkaktivitás és a megújuló bérharcok sem tudtak jelentős javulást elérni. „A fizetési és munkabérvizonyok — írta egy korabeli kormányjelentés —²⁵ 1921-ben és 1922-ben egyaránt igen kedvezőtlenek voltak. Az átlagos évi keresmény összege, beleértve a természetbeni járandóságok egyenértékét is, 1921-ben a munkásoknál 404 aranykoronát tett ki, 1922-ben 400 koronát, tehát valamivel csökkent.” A bérharcok eredményét tehát elmosta az infláció. A pénz elértéktelendésének mértékében a bérszint tényleges alakulása szinte áttekinthetetlené válik.

A szakszervezeti jelentések szerint 1913-ban az átlagos heti bér fejeként 24,08 koronát tett ki. 1921-ben a heti pénzvér azonban már csak 8,03, 1922-ben 7,74 békekoronának felelt meg.²⁶ Ezek az adatok azonban csak arra alkalmasak, hogy feltárjuk velük a munkabér-alakulás tendenciáját az infláció teljes kibontakozásáig. 1923 közepétől azonban — beleértve a szanalási válság időszakát is — nem vállalkozhatunk (mint ahogy nem vállalkoztak a korabeli statisztikák készítői sem) a reális bérszint kiszámítására. A pénzromlás áttört minden gátat, s a drágulás mértékét a bérek nem érték el. „1923-ban 1978,9%-os drágulással szemben a hetibérek emelkedése csupán 1892%-ot ért el” — állapította meg a szakszervezeti jelentés.²⁷ Az infláció időszaka alatt tehát a bérképző tényezők mellett igen sok ellenható tényező sorakozott fel, s nagyobb súllyal ezek szabták meg a munkabér-alakulás szintjét. A haditermelésről a béketermelésre való áttérés időszakában tehát a magyar munkásság bére a sztrájkokkal kikényszerített béremelések ellenére is mindinkább vesztett értékéből. A fehérterror időszaka tehát lehetőséget adott a tőkésnek a munkabérek drasztikus csökkentésére, az infláció pedig alkalmat a bérek alacsony szinten tartására.

A szanalási válság bércsökkenő jellege egyértelmű: a tőkésosztály a válság terheit a bérből és fizetésből élők vállára próbálta áthárítani. Az üzemszüneteltetések, a tömegessé váló munkanélküliség, az állandó létbizonytalanság ismét alkalmat adott a tőkésnek a munkabérek leszorítására. A gazdasági megélénkülés első halvány jelei 1925-ben kezdtek mutatkozni. A korona stabilizálódása, a drágulás megfékezése a bérszint javulásának irányába hatott, de ugyanakkor erőteljesen jelentkeztek a tőke bércsökkenő törekvései is: „A munkáltatók hivatkoztak a korona stabilitására, sőt később a drágaság visszaféjldésére, és amíg egyrészt a munkabérek felemelését megtagadták, másrészt megkezdték a munkabérek leszorítását” — írták szinte egybehangzón a szakszervezeti jelentések²⁸ erről az időszakról.

A mérsékelt gazdasági fellendülés időszakában adataink a bérszint gyengén, de emelkedő irányt tükrözik. A magyar ipari munkásság bérei elérték, sőt túl is szárnyalták a békeidők bé-

²⁵ M. Kir. Kormány 1919—1922. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés. Bp. 1926. 297.

²⁶ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1923—1925. 9.

²⁷ Uo.

²⁸ Jelentés az 1925. évi budapesti és környékbeli szakszervezeti tevékenységről. PI Archivum. 672. f. 1925/19.

rének színvonalát. Táblázatunk²⁹ a huszas évek második felének bérendexeit 1912-höz és 1914-hez viszonyítva tünteti fel:

Bérendexek alakulása 1926—1929 (%-ban)

év	Index 1912 = 100	1914 = 100
1926	100,0	106,0
1927	107,7	112,7
1928	112,1	117,4
1929	113,5	—

A nominálbér-emelkedéssel ellenkező tendenciát mutat a munkabérekre fordított költségek arányának alakulása. 1913-ban Magyarországon a munkabérekre fordított összeg az összes termelési költség 16,7%-át tette ki.³⁰ 1926-ban az összes termelési érték 12,5%-át, 1927-ben pedig 12,2%-át fordították erre a célra.³¹ A nominálbérszint emelkedésének és a munkabérekre fordított költségek csökkenésének egyidejű érvényesülésében a dequalifikáció hatását mutathatjuk ki.

Az egyes munkáskategóriák, a férfi és női munkásság, a szakmák béarányainak vizsgálatával részletesebb képet adhatunk a huszas évek során kialakult bérszintről.

A szakmunkáslétszám jelentős hanyatlása megnyilvánult a béarányok alakulásában is. A szakmunkások hetibére a huszas évek második felében a csökkenés, majd a stagnálás jeleit mutatta.

Év	1925	1926	1927	1928
Hetibér pengőben	33,12	29,7	30,7	30,7

Ezzel szemben a betanított kategóriáknál jelentős létszámemelés következett be, s ezzel párhuzamosan a betanított munkásság hetibérében fokozatos emelkedés regisztrálható:

Év	1925	1926	1927	1928
Hetibér pengőben	22,0	22,5	24,9	25,4

A segéd munkások létszámában csökkenés figyelhető meg, bértételeikben is nagyjából a szakmunkásoknál mutatkozó tendencia érvényesült:

Év	1925	1926	1927	1928
Hetibér pengőben	20,6	19,2	19,2	19,2

²⁹ Az 1912-höz viszonyított index Berend T. Iván—Ránki György számítása. *Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után* 437. Az 1914-hez viszonyított index saját számítás a Társadalmi Lexikon 296. oldalán közölt átlagbérszámítás alapján.

³⁰ PI Archivum. 500. f. 2/63. 1924. szept. 18.

³¹ *Farkasfalvy Sándor: Iparstatisztikai problémák. Magyar Statisztikai Szemle, 1928. 6. sz. 1181.*

A nominálbér átlagában mutatkozó javulás tehát egyértelműen a betanított munkásság bérátlagának emelkedéséből származott. A tőkések haszna itt akkor válik nyilvánvalóvá, ha megvilágítjuk a szakmunkásság és a betanított munkásság bértételeiben levő különbséget is.³²

Betanított munkáskategóriák béraránya a szakmunkásság bérehez viszonyítva 1925–1928 (%)
Szakmunkás hetibére = 100

Év	1925	1926	1927	1928
hetibére	66,7	72,4	81,2	82,8

A kvalifikált munkásságot nagy számban felváltó betanított munkásság tehát a szakmunkások bérátlagainak valamivel több mint 80%-át érte el 1927–1928-ra, e különbséget miatt vált mindinkább lehetővé a tőkések számára a munkabérekre fordított kiadások csökkentése. Ugyanilyen irányban hatott a strukturális változások másik fontos jellemzője: a tanulatlan női munka beáramlása az ipar területére.

A szakmunkásnők az összes szakmunkások létszámának 25%-át tették ki. A tanult férfi és női munkaerő bérezésében azonban igen nagyarányú eltérés mutatható ki:³³

Nőmunkások napi keresete a férfimunkások keresetéhez viszonyítva 1923–1929 (%)
(Index: férfimunkások keresete = 100)

Év	1923	1925	1926	1927	1929
Előmunkásnők	49,0	66,2	63,4	59,2	54,3
Szakmunkásnők	49,8	59,3	57,1	58,2	56,8

Átlagban tehát az előmunkásnők és a szakmunkásnők a huszas évek végén is alig több mint a felét keresték meg a hasonló vagy csaknem azonos színvonalú munkát végző férfimunkások béreinek.

A tanulatlan férfi és női munkaerő bérezésében nem ennyire nagyok az eltérések, de e probléma nagyobb jelentőségű, ha figyelembe vesszük, hogy a huszas évek végére a tanulatlan nőmunkások létszáma az összes kvalifikálatlan munkaerő több mint 60%-át tette ki.

Tanulatlan nőmunkások napi keresete a férfimunkások keresetéhez viszonyítva 1923–1929 (%)
(Index: férfi munkások keresete = 100)

Év	1923	1925	1926	1927	1929
Tanulatlan munkásnők napi keresete	62,4	70,3	68,5	68,4	67,4

³² Saját számítás a Magyar Statisztikai Szemle kötetei alapján.

³³ *Szádeczky-Kardoss Tibor*: Adalékok a budapesti ipari munkabérek statisztikájához. Bp. 1930. 256. old. adatai alapján végzett számítás.

A nominálbér jelentős eltérései mutatkoztak az iparágak között, és az iparágakon belül is, szakmánként. Táblázatunk első rovata az évi üzemi és munkásstatisztika alapján tükrözi az 1910-es iparági munkabéreket (I). Az 1929. évről két forrásból³⁴ közlünk adatokat.

Munkabérátlagok alakulása iparáganként 1910, 1929 (%)

Iparág	1910 I.	1929 II.	1929 III.
Vas- és fémipar	122	108	108
Gépipar	163	125	119
Építőanyagipar	68	83	83
Faipar	80	91	97
Bőripar	97	90	96
Textilipar	66	77	76
Ruházati ipar	88	106	117
Papíripar	79	95	86
Élelmiszeripar	84	82	83
Vegyipar	94	101	97
Nyomdaipar	140	188	201
Ipari átlag	100	100	100

1910-ben az ipari átlagnál magasabb bért csak a vas- és fémipar, a gépipar és a nyomdaipar dolgozói kaptak. A legnagyobb lemaradás a textilipari bérekben volt. A korabeli iparszerkezetben a könnyűipar nem játszott döntő szerepet.

1910 és 1929 viszonylatában jelentős változásokat tapasztalhatunk. A legnagyobb bérrány csökkenés a gépipar területén mutatkozik (a munkáskiáramlás is innen volt a legnagyobb), de csökkent a vas- és fémipari, valamint az élelmiszeripari és a bőripari munkások kereseti aránya is. 1929-ben is igen szűkkörű azon iparágak száma, amelyek munkásai az ipari átlagot meghaladó bért kaptak. 1910-hez viszonyítva a legnagyobb ütemű emelkedés, s egyben a legkedvezőbb bértételek a nyomdaipari munkásság körében állapíthatók meg. Ez a tény elválaszthatatlan a nyomdászok szervezeti erejétől, melynek révén kollektív szerződésekből rögzített tartós béremeléseket tudtak elérni. A nehézipari átlagbérek még 1929-ben is túlhaladták az ipari átlagot, de az 1910-ben mért arányokhoz képest szembetűnően csökkentek. A vegyipar bérrányait illetően eltérés mutatkozik Berend-Ránki és Farkasfalvy számításai között. A kérdésben saját számításainkkal kívánunk állást foglalni. Eddig kiadatlan KSH felmérések³⁵ anyagaira támaszkodva a vegyipari munkások 1 főre jutó napi keresetét az ipari átlaghoz viszonyítva az alábbi táblázatban mutatjuk be.

Vegyipari munkások 1 főre jutó napi jövedelme az ipari átlaghoz viszonyítva
(Index: ipari átlag = 100)

Vegyipari előmunkás	91
„ szakmunkás	83
„ betanított munkás	91
„ segédmunkás	103
Vegyipari munkásság átlaga	92

³⁴ Berend T. Iván—Ránki György: i. m. 439. A Statisztikai Évkönyv 1929-es évfolyama alapján készítették a szerzők számításukat (II); Farkasfalvy Sándor: Átlagos órabérek a gyáriparban 1928—1929. években. Magyar Statisztikai Szemle, 1930. 703. old. adatai alapján (III).

³⁵ KSH irattár 1500—1504.

Számításaink alapján leszögezhető, hogy a vegyipari munkásság keresete számottevően elmaradt az ipari átlagtól. Kategóriák szerint vizsgálva megállapítható, hogy csak a segédmunkások jövedelme haladta meg az ipari átlagot, a többi kategóriánál olyan mérvű lemaradás mutatkozik, mely a korábbi számításoknál kedvezőtlenebb összképet tükröz.

A legjellegzetesebb képet a textilipar bérarányai mutatták. Az első világháború előtt, amikor a textilipar a gazdaságstruktúrában nem játszott jelentős szerepet, bérarányait tekintve is a legrosszabbul fizetett ágazatok egyike volt. A huszas évek folyamán az iparfejlődés élvonalába került, a munkásbeáramlás iránya is a textilipar felé tolódott el. Mindez azonban nem mérhető az iparág átlagbércinek emelkedésében. Sőt, az iparág — s ezt a megállapítást kiterjeszthetjük a könnyűipar egészére — a legrosszabbul fizető ágazat volt. Pedig a könnyűiparban, s ezen belül a textiliparban volt a legerősebb a tőke centralizációs és koncentrációs folyamata, ott jött létre a legtöbb nagyipari társulás, alakult a legtöbb közép- és nagyüzem.

A tőke centralizációs és koncentrációs folyamatának hatására a huszas évek folyamán jelentős változás történt: kialakult a nagyipari munkásság fölénye. Ez a tény a bértételek alakulásában is tükröződött. A kis- és nagyipar összesített bértételeinek értékelésekor a nagyipari átlagbérek némileg kedvezőbb aránya tűnik elő:³⁶

Átlagos munkabér a gyáriparban és a kisiparban 1922—1929 (%)
Index 1927 = 100

	1928	1929
Átlagos munkabér a gyáriparban	103,0	103,5
Átlagos munkabér a kisiparban	100,5	102,4

Jelentős eltérések mutatkoztak a vidéki és a budapesti munkásság bérei között (lásd a 643. oldalon levő táblázatot).

A nagyobb számú munkásságot tömörítő fővárosban és környékén tehát magasabbak voltak a munkabérek. A vidéki munkásság bértételeinek megállapításakor fokozottabban jutott érvényre a helyezkedettség s a munkaalkalmak kisebb köre. Abban, hogy a fővárosi nominálbérek átlagban felülmúlták a vidéki átlagbéreket — más hatótényezőkkel együtt — a munkásmozgalom harcái is szerepet játszottak. A munkásság szervezése főleg Budapestre koncentrálódott, s a sztrájkmozgalom is erősebb, hatékonyabb volt a fővárosi proletariátus körében.

Összefoglalva a magyar ipari munkásság 1919—1929 közötti nominálbérei alakulásának vizsgálatát a következő fő vonásokra mutathatunk rá:

1. A szakmunkások névleges bére stagnáló jellegű volt, a betanított munkásság nominálbérei viszont emelkedtek.
2. A nőmunkások bértételei továbbra is erősen elmaradtak a férfi dolgozók keresetétől.
3. Lényeges eltérések mutatkoztak az iparágak között, sőt az egyes iparágakon belül is.
4. A gyáripari és a kisipari munkásság bértételeinek alakulásában kisebb eltérés volt az első kategória javára.
5. Jelentősen különbözött a fővárosi és a vidéki ipari munkásság átlagbére.

A bérátlagok alakulásának vizsgálata felfedi a korabeli sztrájkok, gazdasági követelések motívációinak jelentős részét. A szakmunkásság megújuló harcot folytatott világháború előtti bére visszaszerzéséért, stagnáló átlagbére emeléséért. Bérharchoz vezetett a férfi- és a nődolgozók, valamint az iparágak bértételeinek közelítéséért vívott küzdelem. A vidéki munkásság a fővárosiak bérszintjének eltérése miatt indult harcba.

³⁶ A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése 1930. 74.

A gyári munkáskategóriák létszáma és napi átlagkeresete 1929 (pengőben)³⁷

Megnevezés	Hely	Munkáslét- szám (abszolút számban)	1 főre eső napi átlagkereset		
			Pengőben	%	
Szakmunkás	Budapest	29 802		Átlag=100	
	Környék	9 859	7,96	116	
	Vidék	25 164	7,26	106	
	Összesen	64 825	5,34	78	
			átlag	8,85	100
Szakmunkásnő	Budapest	9 035			
	Környék	2 517	5,41	99	
	Vidék	7 255	6,90	127	
	Összesen	18 807	3,91	72	
			átlag	5,41	100
Betanított munkás	Budapest	18 008			
	Környék	6 936	5,58	121	
	Vidék	19 441	5,54	114	
	Összesen	44 385	3,87	80	
			átlag	5,00	100
Betanított munkásnő	Budapest	15 014			
	Környék	7 970	3,65	107	
	Vidék	10 001	3,75	110	
	Összesen	32 985	2,66	78	
			átlag	3,35	100
Segédmunkás	Budapest	12 503			
	Környék	5 101	4,53	114	
	Vidék	20 282	4,61	116	
	Összesen	37 886	3,42	86	
			átlag	4,19	100
Segédmunkásnő	Budapest	4 736			
	Környék	1 734	2,86	117	
	Vidék	4 735	2,96	116	
	Összesen	11 205	2,08	81	
			átlag	2,63	100

A sztrájkmotívációk között a bérkérdés mellett hangsúlyozott szerep jutott a munkaidővel kapcsolatos követeléseknek is. A munkaidő problémája kiegészítője a bérkérdésnek, s egyben fontos faktora a magyar munkásság két világháború közötti életszínvonalának.

A munkaidő 1919—1929 között

A huszas években az ipari proletariátus munkaidejének alakulásában egyszerre volt jelen a munkaidő meghosszabbításának és a rövidített munkanap alkalmazásának gyakorlata. A munkaidő meghosszabbításának igénye azonban nem jelentkezett rögtön az ellenforradalmi restaurációkor. A magyar gyáripár megindításának nehézségei, a termelés háború utáni dezorganizáltsága nem ösztönözte a munkaadókat a heti 48 órás munkaidő felemelésére. Amikor azonban az inflációs konjunktúra jelei kibontakozóban voltak, azon ágazatokban, ahol az újjászervezett termelés biztató lehetőségei mutatkoztak, ismét feléledtek a munkaidő meghosszabbítását célzó

³⁷ KSII irattár 1500—1504.

törekvések. Míg 1921-ben az összes gyártelep 34,2%-a 8 óránál rövidebb munkaidőben dolgoztatta munkásait,³⁸ a vasiparban már 1920-ban olyan bérmegeállapodások születtek, melyek az 52 órás munkahétre való visszatérést tartalmazták.³⁹

A korabeli statisztikák, tekintettel a sok idényjellegű ipari ágazatra, külön tartották nyilván a munkásság téli és nyári munkaidejének alakulását. Az idényjellegből fakadó ingadozás a következőképpen tükröződik az 1922-es munkaidőt felmérő adatokban:⁴⁰

A 2378 üzemelő gyártelep közül télen 1188 telepen 8 órás munkaidőben dolgoztak, 100 gyárban részmunkaidőben. Nyáron csak 960 üzemben volt biztosítható a napi 8 órás munkaidő. 32 gyártelep munkásai napi 8 óránál kevesebb időt dolgoztak, s mintegy 350 üzemben a munkanap meghaladta a 12 órát. Ekkor már egyidőben lehetünk szemtanúi a munkanap meghosszabbítására való törekvésnek és a részmunkaidő alkalmazásának. A további években így alakult a munkaidő:

*A gyári munkáslétszám megoszlása a munkaidő tartama szerint
1923—1928 júliusának első munkanapján⁴¹
(%)*

Év	Napi 8 óra	Kevesebb mint napi 8 óra	Több mint napi 8 óra
1923	50,5	0,5	49,0
1924	48,3	0,8	50,9
1925	47,7	0,7	51,6
1926	45,4	0,3	54,3
1927	45,2	0,4	54,4
1928	44,7	0,7	54,6

A napi 8 órában dolgozók száma tehát 1923 és 1928 között fokozatosan csökkent, és ezzel párhuzamosan emelkedett a meghosszabbított munkanappal dolgozók száma. Érdekes, hogy 1924-ben, amikor a szanalási válság a legmagasabbra emelte a rövidített munkaidővel dolgozók arányát (és a munkanélküliek számát), tovább nőtt a 8 óránál hosszabb munkaidőt dolgozók részaránya. E jelenség a textilipar munkaidejének alakulásában leli magyarázatát. 1924. június 1-én írták alá a szakszervezet és a Magyar Textilgyárosok Országos Szövetségének jegyzőkönyvét, amely szerint: „A munkásság . . . beleegyezik és kötelezőleg kijelenti, hogy a gyárvezetőség kívánságára hajlandó legalább heti 58 órát dolgozni.”⁴² A huszas évek második felében fokozatosan emelkedett a 8 óránál hosszabb munkaidőben dolgozók aránya, s az átlagmunkaidő napi 9 óra fölé emelkedett.

A bérfizetés módja szerint a következőképpen változtak az arányszámok:⁴³

³⁸ *Kovács Norbert*: Munkapiac és munkanélküliség. Magyar Statisztikai Szemle, 1923. 1—2. sz. 11.

³⁹ Például a Bedő gépgyár és a szakszervezet képviselőinek megállapodása az alábbi kitéttel tartalmazta: „A Budapesten behozandó legközelebbi béremeléstől kezdődően visszatérünk a régebbi, ezen üzemnél évrvényben volt 52 órás munkaidőre.” PI Archivum. 672. f. 1920/29.

⁴⁰ Magyar Statisztikai Évkönyv 1919—1922. 80.

⁴¹ *Farkasfalvy Sándor*: Adatok a 8 órai munkaidő kérdéséhez. Magyar Statisztikai Szemle, 1930. 3. sz. 139. old. alapján.

⁴² PI Archivum. 672. f. 1924/6.

⁴³ A táblázat két felmérés adatain alapszik: az 1910. és 1927. év adatait *Szádeczky-Kardoss Tibor* i. m. 296. old. tartalmazza. Az 1923. és 1930. év adatait: A székesfőváros múltja és jelene számokban. Bp. 1933. 333.

*A budapesti gyáripari telepeken alkalmazott munkásság számának
megoszlása a bérfizetés módja szerint 1910—1930
(%)*

	1910	1923	1927	1930
Órabér	13,9	51,3	50,8	48,4
Napibér	32,7	2,4	1,6	0,8
Hetibér	12,2	15,8	17,9	19,2
Havibér	5,3	1,6	1,4	—
Darabbér	9,8	1,6	3,4	4,8
Akkordbér	26,1	27,3	24,9	24,7

1910 és 1930 között a bérrendszerek jelentős eltolódása figyelhető meg, 1910-ben a napibér százalékos aránya a legmagasabb, s emellett az akkord-rendszer „korai” meghonosodását láthatjuk. Az akkordrendszer alkalmazása nem tűnik véletlen jelenségnek a nehézipar korabeli nagyütemű fejlődése mellett. A vasipari munkások 48,3%-a, a gépgyártásban dolgozók 41,9%-a már akkord-teljesítmény alapján kapott bért. 1923-ra a napibérek aránya jelentéktelenné zsugorodott. A munkásság több mint 50%-a már órabér szerinti díjazásban részesült. Ennek hátterében az ipari termelés megindításának nehézségei állottak. Ugyanakkor az inflációs konjunktúra hatásaként emelkedett az akkordbérben dolgozók száma. Továbbra is a vas- és gépiparban találjuk a legnagyobb részesedést: a vasipari munkásság 29,5%-a, a gépipar munkásságának 56,2%-a termelt akkordrendszerben. 1927-re az akkordbér csökkenő és a hetibér növekvő részesedése figyelhető meg. Ez a jelenség részben a nehézipar stagnálásával függ össze, de kapcsolatban áll a munkanap meghosszabbításának törekvésével is. 1930-ban hasonló képet rögzíthetünk. A darabbér-rendszer is tovább terjedt, s ez a tény elszakíthatatlan a munkaintenzitást fokozó bérrendszerek bevezetésétől. 1929 végétől a Ford- és a Bedeaux-rendszert a magyar iparban is kipróbálták.

Ha kismértékben is, de mindvégig fennmaradt a részidőben dolgoztatás rendszere. Ez abból fakadt, hogy a mérsékelt fellendülés időszakát részleges válságok szabdalták szét, s iparáganként eltérő jelleggel hatott a konjunkturális fellendülés is. Ott, ahol dekonjunkturális jelek mutatkoztak, s rossz volt az üzletmenet, továbbra is a munkanap csökkentéséhez folyamodtak a munkaadók.

Az alapvető tendencia azonban a munkaidő meghosszabbítása maradt. Iparáganként a leghosszabb munkaidő az építő- és építőanyagiparban, a villamosiparban, a textiliparban, valamint az idényjellegű élelmiszeriparban volt. Az építőiparban — különösen a nyári időszakban — alkalmazták leggyakrabban a 12 órás munkanapot.

A konjunkturális fellendülés és a textilipari munkaidő alakulása között egyenes arány áll fenn. Farkasfalvy Sándor kimutatta,⁴⁴ hogy 1928-ban a fonó-szövőgyárakban a munkások 44,1%-a, a textilgyárban pedig 60,7%-a napi 10 óránál többet dolgozott. A könnyűiparban alkalmazott olcsóbéru, tanulatlan — főleg nődolgozókból álló — munkásgárda tehát alacsonyabb bérét is csak napi 10—12 órás munkaidővel tudta biztosítani. Ez a tény felhívja a figyelmet arra, hogy a férfi- és a nődolgozók munkaideje is eltért egymástól. A szakszervezeti felmérések⁴⁵ feltűntetik 93 058 munkás heti munkaidejének a férfi- és nődolgozók aránya szerinti százalékos megoszlását:

⁴⁴ Farkasfalvy Sándor: i. m. 193.

⁴⁵ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1926—1929. 50.

Heti munkaidő	Férfi	Nő
48 óra	49,4	48,5
49—51 óra	5,4	5,4
51—54 óra	3,6	2,2
54—60 óra	14,9	27,4
60 órán felül	26,7	16,5

Összesítve a férfiak 50,6%-a dolgozott heti 48 óránál többet, a nőmunkásoknak pedig ennél valamivel nagyobb része: 51,5%-a. A magyar munkásság tehát fokozatosan elvesztette az 1918—1919-es forradalmakban kivívott jogát a 8 órás munkaidőhöz, s európai viszonylatban is a leg hátrányosabb munkaidővel dolgozott.

A munkaidő-kérdéshez hasonlóan kedvezőtlenül alakult a *fizetési szabadság* ügye is. Európában már sok millió dolgozó élvezte a fizetési szabadságot, amikor Magyarországon még mindig rendezetlen volt e probléma. A minimális szabadságidő különböző európai országokban a következőképpen alakult:⁴⁶

Kevesebb 1 hétnél	1 hét	Több mint 1 hét
Franciaország Németország Románia Svájc Svédország	Anglia Ausztria Csehszlovákia Dánia Hollandia Olaszország	Finnország Lengyelország Norvégia Szovjetunió

Magyarországon a fizetési szabadságot — jórészt a munkásmozgalom harcainak eredményeként — csak 1937-ben rendelte el törvény. Budapesten 1929-ben 102 566 munkás közül 79 898-nak egyáltalán nem volt fizetési szabadsága, ugyanakkor még a szabadsággal rendelkező munkásoknak is kb. 1/3-a dolgozott a szabadságidő alatt, hogy munkahelyét megtarthassa, vagy szabadságmegváltás címén többletbért kapjon.⁴⁷

A reálbérek és a reáljövedelem alakulása

A nominálbérek színvonalának, a munkaidő alakulásának bemutatása önmagában még nem tükrözheti a munkásság valós helyzetét. Az ipari proletariátus létviszonyait a reálbérszint, a reáljövedelmek vizsgálatával közelíthetjük meg.

A reálbérszint a nominálbérek és a fogyasztói árszint összevetésével számítható ki. A drágasági indexeket a korabeli kimutatások átlagából nyertük:⁴⁸

⁴⁶ Vas- és Fémmunkások Lapja, 1929. okt. 11.

⁴⁷ *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930. 893.

⁴⁸ A drágasági index kimutatás a Szakszervezeti Tanács, a Pester Lloyd és a Közgazdasági Figyelő korabeli adatai alapján készült saját számítás. (PI Archivum. 672. fond 1926/11, 1927/19, 1929 25.)

Nominálbérek és a drágulási index alakulása 1926—1929-ben
(%)

Év	Nominálbér		Drágulási index 1914 = 100
	1912 = 100	1914 = 100	
1926	100,8	106,0	124,0
1927	107,7	112,7	132,1
1928	112,1	117,4	138,0
1929	113,5	—	136,0

A huszas évek második felében — mint láttuk — a nominálbérek lassan emelkedtek. Ezt azonban az állandó drágulás kísérte. A drágulás fokozódásában csak 1929-re mutatkozott enyhülés, de így is nagyfokú eltérés állapítható meg a nominálbérek és a drágulási indexe között. Ez az eltérés a reálbérszint alakulásának kedvezőtlen voltát vetíti előre. A nominálbérek és az általunk számított drágulási index összevetésével újabb reálbér-átlaggal gyarapítható a korábbi hasonló számítások sora.⁴⁹ Ezen adatok mechanikus összevetéséből azonban ismét csak hozzávetőleges képet nyerhetnénk.

Elvont átlagszámítások helyett arra törekszünk, hogy a reálbérek alakulását a maguk differenciáltságában tükrözzük, és sokoldalúan mutassuk be a reáljövedelmeket alkotó tényezők hatását. A reálbéralakulás tendenciájának felvázolására két utat választottunk. Először munkáskategóriák és szakmák szerint kísérjük nyomon a reálbérek alakulását. Ezt követően a megélhetési indexeket mutatjuk be, melyek segítségével már a reáljövedelmek is kiszámíthatók.

Szádeczky-Kardoss kutatásai alapján⁵⁰ lehetővé válik, hogy a tanult és tanulatlan kategóriák reálbéreiben mutatkozó eltérést érzékeltessük.

Tanulatlan munkások reálbére a szakmunkások reálbéreéhez viszonyítva 1923—1927
Index: Tanult munkások reálbére = 100

év	%
1923	65,6
1925	49,2
1926	63,4
1927	63,4

E sajátos hullámvázis mögött egy állandó vonást rögzíthetünk: a tanulatlan munkaerő (az adatokból nem választható szét a betanított munkás és a segédmunkás részesedése) reálbéreinek nagyfokú elmaradását a tanult munkaerő reálbérszintjétől.

⁴⁹ A huszas évek elejére vonatkozólag a Magyarországi Szakszervezeti Tanács tett közzé reálbérszámításokat (PI Archivum. 654. f. 4/37. öe. 1923. júl. 31.). Erről az időszakról mai szakirodalmunkban Baksay Zoltán közöl adatokat (*Baksay Zoltán: A csepeli munkásosztály harca a kenyérért és szabadságért 1892—1945. Disszertáció. Kézirat. 1966*). A huszas évek második felére vonatkozó valamennyi korabeli számítást 1930-ban az Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch hozta nyilvánosságra (*Desider Pap: Arbeitslöhne, Teuerung und Realarbeitslohn. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch, 1930. 382*). Az 1925—1929 közötti időszak reálbéreinek kiszámítására mai történeti-közgazdasági szakirodalmunkban *Incze Miklós és Kádár Iván* vállalkozott. Berend T. Iván és Ránki György a munkásság reálbéreinek alakulására az Ungarisches Wirtschaftsjahrbuchban közzétett és egymástól jelentős eltérést mutató korabeli adatok átlagszámításából következtettek (*Berend T. Iván—Ránki György: i. m. 436—438*).

⁵⁰ *Szádeczky-Kardoss Tibor: Adalékok a budapesti ipari munkabérek statisztikájához. Statisztikai Hivatal, 1930. 256. old. alapján készült saját számítás.*

Ezekre a kutatásokra támaszkodva a férfi és női munkaerő reálbérátlagának hasonlóan nagyarányú eltérése is kimutatható.⁶¹

A női munkaerő reálbére a férfi munkásság reálbééréhez viszonyítva 1923—1927
Index: Férfimunkások reálbére = 100

Év	%
1923	54,1
1925	62,2
1926	60,3
1927	58,6

Az 1927—1929. évekről sajnos nem áll rendelkezésünkre munkáskategóriák szerinti kimutatás. Nyilvánvaló, hogy az 1927-ben mért arányokat nem fogadhatjuk el teljes egészében a huszas évek második felének meghatározójaként. Az átlagréalbérszámítások azonban a következő években nem tükröztek jelentős változásokat. Ennek alapján, valamint a nominálberek alakulásának ismeretében következtethetünk a tanult, illetve tanulatlan munkásság reálbér-arányaira. Feltételezhető, hogy az előmunkásság reálbére lassan növekvő irányzatot mutatott. A szakmunkások reáljövédelme inkább stagnáló volt. A betanított és segédmunkás-réteg reálbére létszámának s jelentőségének növekedésével, valamint nominálbére emelkedésével összefüggésben javult. A huszas évek folyamán azonban sem a tanult, sem a tanulatlan kategóriák nem tudták a világháború előtti reálbérüket visszaszerezni.

A konjunktúra-szakaszok hatásának megfelelően a reálbérarányok jellegzetessége iparáganként is eltérő. Illyefalvi I. Lajosnak és munkatársainak a budapesti munkásság körében végzett felmérései⁶² alapján részletező kimutatások készültek a reálberek iparági alakulásáról is. Ennek nyomán megállapítható, hogy az 1914-es reálbérszint biztosítása csak a papír- és nyomdaiparban sikerült. A többi iparágban ellentmondásos a kép. A legkedvezőtlenebb arányokat a nehéziparban mutathatjuk ki: a vas- és gépipari munkásság megélhetési viszonyai jelentősen romlottak a háború előttiékhöz képest. A szakmák szerinti vizsgálat alátámasztja azt a megállapítást, hogy a főváros munkássága 1929-re nem tudta elérni a háború előtti reálbér szintjét.

Árak és bérek összevetése, munkáskategóriák és szakmák átlag- és reálbér-tételeinek vizsgálata mellett válaszolnunk kell arra a kérdésre is, hogyan jelentkezett a drágulás a megélhetési indexek alakulásában, a munkásháztartások kiadásában. Hivatalos adatok közreadták 4 tagú munkáscsaládok heti költségeit.⁶³

Megélhetési indexszámok 1926—1929 között
Index: 1913 = 100

Megnevezés	Év			
	1926	1927	1928	1929
Élelmiszer	115,0	123,2	125,5	114,5
Ruházat	123,8	129,2	134,3	130,9
Fűtés	134,0	128,0	129,4	138,1
Lakás	60,3	75,0	86,3	86,3

⁶¹ Uo.

⁶² *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 362—371.

⁶³ *Sipos Sándor*: Gazdaságstatisztikai adatok 1926—1932. Áralakulás. Magyar Statisztikai Szemle, 1932. II. 68; *Szönyi Gyula*: Megélhetési jelzőszámok. Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 6. sz. 488. old. adatai alapján.

A világháború előtti költségszinthez képest a lakbér kivételével mindenütt jelentős mérvű emelkedés figyelhető meg. Az élelmezési, ruházati cikkek és fűtőanyagok költségeiben jelentős hullámzás figyelhető meg a huszas évek második felében.

A munkásság megélhetéséről akkor alkothatunk valós képet, ha az átlagszámításokat a szociográfiai felmérések konkrét eredményeivel szembesítjük. Az újpesti és a budapesti munkáscsaládok körében végzett felmérések⁵⁴ alapján az összes kiadások csoportosítását, azaz a valamennyi fogyasztási cikkre vonatkozó költségmegoszlást táblázatban adjuk közre:

A havi kiadások csoportosítása 1929–1930
Index: Összes kiadás = 100

	Élelmezés	Lakbér	Ruházat	Fűtés- világítás	Egyéb
Újpesti munkáscsalád	44,7	14,7	7,8	7,3	25,5
Budapesti munkáscsalád	49,5	10,2	10,0	5,5	25,6

Mindkét felmérés egybehangzóan igazolja, hogy a munkáscsaládok jövedelmük magas hányadát, szinte felét élelmezési cikkek beszerzésére fordították. A statisztikák által az „egyéb” gyűjtőnév alá sorakoztatott tételek köre igen tág. Ide sorolhatjuk a huszas évek során megjelent vagy megnövekedett kereseti-jövedelmi adókat, a beteg- és balesetbiztosításnak a dolgozóra eső terheit. Az egyéb tételek között kapott helyet az iskolaszerekre, háztartási cikkekre, újságra, közlekedésre stb. fordított kiadások szerteágazó köre is. Az élelmezési, az egyéb kiadások, valamint a lakberek állandóan emelkedő költséghányada mellett feltűnő a fűtés-világításra és a ruházatkódásra fordított kiadások rendkívül alacsony százaléka.

A reáljövedelem azt fejezi ki, hogy az összes jövedelem milyen tömegű létfenntartási cikknek és szolgáltatásnak felel meg, figyelembe véve a fogyasztási struktúrát. A termelőerők fejlődésével együtt az első világháború után új fogyasztási szokások voltak kialakulóban. Nőtt a fogyasztás terjedelme, új cikkek vonultak be a lakosság jellemző fogyasztási körébe. A cukorka, a csokoládé, a cigaretta, valamint a rádió, a mozi stb. ekkor vált „tömegfogyasztási cikké”.

Az egy főre eső cukorfogyasztás tekintetében az európai országok mögött Magyarország erősen lemaradt.⁵⁵

A cukorfogyasztás alakulása néhány európai országban

Ország	Egy főre eső cukor- fogyasztás (kg)
Anglia	41
Ausztria	28
Csehszlovákia	28
Franciaország	23
Németország	22
Magyarország	11,97

⁵⁴ *Újváry Julianna*: A munkáscsaládok életviszonyai egy magyar ipari városban. Népegészségügy 1932. 12. sz. 538 és *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 412.

⁵⁵ Vas- és Fémmunkások Lapja, 1929. márc. 8. és Magyar Statisztikai Évkönyv, 1929 alapján.

Számadataink nemcsak azt jelzik, hogy a magyarországi cukorfogyasztás európai mércével mérve alacsony volt, hanem bizonyítják, hogy az új fogyasztási szokások hazánkban még nem váltak széles körűvé. Az „új” élelmészeti cikkek, a csokoládé, cukorka stb., melyek legfontosabb alapanyaga a cukor, nem vagy csak igen lassan vonultak be a hazai lakosság jellemző fogyasztási körébe.

A hús- és tejfogyasztás mértéke a fővárosban a harmincas évek elejére bizonyos fokú emelkedést mutatott. A húsfogyasztás alakulása a reálbér-alakulás korábban vázolt képletéhez igazodik: a huszas évek második felében a húsfogyasztás mércéje emelkedik ugyan, de a világháború előtti szinttől elmarad: 1910-ben 49,8 kg a fejenkénti húsfogyasztás Budapesten, 1925-ben 34,3, 1930-ban pedig 41,3 kg.⁵⁶ Hasonlóan alakult a tejfogyasztás mértéke is, mely a világháború előtti szinttől mintegy 10%-kal maradt el.⁵⁷

Az élelmészeti cikkek fogyasztási szintjéről rendelkezésre álló meglehetősen kevés adat is meggyőzően tanúskodik arról a tényről, hogy miután az általános fogyasztási szint a világháború előtti színvonalat sem érte el, ezért a fogyasztás terjedelmének jelentős bővüléséről nem beszélhetünk. Az új fogyasztási cikkek így nagyon lassan honosodhattak meg Magyarországon.

Illyefalvi kimutatta,⁵⁸ hogy a budapesti munkáslakások 49,3%-ában nem volt bevezetve a villanyáram. Ilyen körülmények között a kor egyik jelentős technikai újításának, a rádióknak a tömeges elterjedéséről sem beszélhetünk a munkásság körében. Illyefalvi felmérései azt is feltárták, hogy a munkások 58%-a lakását télen ritkán vagy egyáltalán nem fűti. A munkáscsaládok tehát a fűtés költségeinek minimumára csökkentése révén is takarékoskodtak.

A ruházkodás költségeire — adataink tanúsága szerint — ugyancsak kevés összeg jutott. Szakszervezeti, illetve hivatalos statisztikák állnak rendelkezésre a cipő és a karton-szövet vásárlásáról.⁵⁹

Cipő és karton-szövet fogyasztás alakulása 1928—1929 (%)
Index: 1927 = 100

Időpont	Cipő		Karton-szövet	
	szakszerv.	hivatalos	szakszerv.	hivatalos
1928 január	46,9	103,8	91,9	73,5
augusztus	90,5	112,3	88,4	115,9
december	42,0	92,4	76,0	80,2
1929 január	39,7	93,9	72,8	85,0
augusztus	61,9	70,9	60,8	87,8
december	46,6	73,5	88,9	54,7

A cipő- és kartonvásárlás országos adatai 1927-hez képest tehát csökkenő tendenciát mutatnak. A munkáscsaládoknak az emelkedő árak miatt mind nagyobb összeget kellett az alapvető élelmészeti cikkek megszerzésére fordítaniuk, s ennek mértékében zsugorodtak egyre jobban a cipőre, ruhára fordított kiadások. Újpesten Ujváry Julianna olyan családot is talált, amely fél év alatt — 1929-ben — nem vásárolt semmiféle ruházati cikket. A ruházkodás költségeiből könnyen következtethetünk a munkásság szűkös helyzetére. Nem véletlen, hogy a korabeli szóhasználat minden rosszul öltözött embert „munkás-külsejű” jelzővel illetett. Nemcsak a munkásság társadalmi kiközösítettségét jelentette ez a kifejezés, hanem egy életforma megjelenítője is volt.

⁵⁶ A székesfőváros múltja és jelene számokban. 438.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 140.

⁵⁹ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1926—1929. 16. Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése az 1929. évi január—márciusi időszakról. 33.

A tüzelőanyag, a ruha- és cipőfogyasztás alacsony aránya is mutatja, hogy stagnáló réál-
bérrel nincs mód a fogyasztás bővítésére, kiszélesítésére.

Az életszínvonal egyéb meghatározó faktorainak alakulása

A lakás- és egészségügyi viszonyok, a balesetügy és a szociálpolitika tárgyalása teszi tel-
jesebbé a munkásság életszínvonaláról rajzolt képet.

Vizsgáljuk meg először a lakásviszonyokat. Mint jeleztük, a lakbér volt az egyetlen tétel,
amelynél a világháború előtti szint alatt maradtak a kiadások a huszas években. Ugyanakkor a
lakbéremelkedés üteme volt a legintenzívebb, fokozódó terheket rótt a munkásháztartásokra.
Táblázatunk a főbérleti lakással rendelkező budapesti munkások lakbérviszonyait tünteti fel.⁶⁰

A munkások főbérleti lakásainak %-os megoszlása a lakások és a lakbér nagysága szerint, 1930

Évi lakbér Pengő	Lakások				
	Konyhából álló lakás	1 szobás lakás	2 szobás lakás	3 és több szobás lakás	Összes lakás %-ában
200	27,6	9,7	1,2	—	8,5
201—250	18,2	8,2	0,5	—	7,1
251—300	18,8	11,8	1,2	0,8	10,3
301—350	6,2	8,5	1,6	—	7,5
351—400	9,4	16,1	4,3	0,5	14,3
401—450	7,1	9,4	2,3	0,3	8,3
451—500	6,8	11,8	5,6	1,5	10,9
501—600	3,6	15,0	16,2	1,7	15,0
601—800	2,3	7,9	31,8	9,1	11,2
801—1000	—	1,3	20,4	15,8	4,0
1000—1200	—	0,2	8,8	20,2	1,6
1200—1400	—	0,1	3,0	14,9	0,6

A csak konyhából álló lakások többségéért évi 300 pengőnél kevesebbet fizettek a munká-
sok, az egyszobás főbérletek zöméért 300—600 pengő közötti összeget, a kétszobás lakások átlag-
lakbérére 500—1000 pengő között mozgott.

Egy újpesti gyári tanult munkás heti átlag bére ebben az időben 26,10 pengő, egy segéd-
munkásé 20,46 pengő volt. A helyi lakbércek havi átlaga 26,75 pengőt tett ki. A munkásság egy
heti átlagkeresete sem fedezte tehát a lakbérköltéseket. Ezek a lakások azonban komfort nél-
küli, szoba-konyhás lakások voltak, melyek sokgyermekes, népes családoknak adtak szegényes
hajlékot.

A korabeli szakszervezeti fórumok a munkásnyomort nem ritkán a lakáshelyzet súlyos
körülményeivel illusztrálták: „Aki a munkásnyomort látni kívánja, az mielőtt a statisztikai
adatokat nézné, előbb menjen ki a munkáslakta környékekre, keresse fel azokat a munkáslakáso-
kat és akkor látni fogja, hogy ezeknek a lakásoknak nagyrésze üres, hogy ezekben a lakásokban
nincs bútor, üres a szekrény, nincs ágynemű, és látni fogja azokban a lakásokban a lesóványo-
dott, kiéhezett, csenevész munkásgyermekeket. Ha mindezt végignézték, akkor kezdjenek el
olvasni a statisztikai adatokban.”⁶¹

⁶⁰ Szádeczky-Kardoss Tibor: A lakbérviszonyok alakulása Budapesten. Statisztikai Közle-
mények, 54. köt. 4. sz. 64. 1933.

⁶¹ Magyarországi Szakszervezeti Tanács országos értekezletén készült rendőri jelentés. PI
Archivum. 654. f. 4/57. őe.

Forrásaink lehetővé teszik, hogy olyan statisztikákban „olvassunk”, amelyek a lakások számának általános növekedése mellett a fizikai munkásság lakáshelyzetének alakulásába is bepillantást engednek. Szádeczky-Kardoss táblázata a fővárosi népesség és a lakásépítés növekedésének százalékos arányait tünteti fel.⁶²

A fővárosi népességnek fejlődése és a lakások számának %-os növekedése 1880—1930 között (a megelőző periódushoz képest)

Év	Népesség számaránya	Lakások száma
1880—1890	33,5	40,9
1890—1900	47,5	53,7
1900—1910	22,7	12,3
1910—1920	5,5	18,5
1920—1925	3,4	2,8
1925—1930	4,7	15,1

A lakások számának növekedése az 1910—1920 közötti időszakon belül, a háború kezdetéig terjedő években volt a legnagyobb ütemű. A legkedvezőtlenebb képet 1920 és 1925 között rögzíthetjük. A huszas évek második felében azonban a nagy lakásépítési program keretében ismét jelentősen nőtt a lakások száma.

A fővárosi munkásság lakásvizsgálata, a főbérleti jellegű lakással rendelkező munkások⁶³ lakásainak megoszlása szerint a következő képet mutatták.⁶⁴

A fővárosi munkásság főbérleti bérleményeinek megoszlása 1930

	%
Háztulajdonosként lakott lakás	2,1
Háztulajdonos családtagja által lakott lakás	0,6
Természetbeni lakás	16,1
Főbérleti lakás	81,0
Lakója nem fizet bért	0,2

A bérlemények szerinti megoszlást vizsgálva kedvezőnek tűnhet a kép. Bár alacsony a tulajdonosi bérleménnyel (vagy saját házzal) rendelkező munkások aránya, de igen jelentős az önálló főbérlettel bíró munkások százalékos száma. A „természetbeni lakások” elnevezés alatt a gyárak, telepek munkáslakásait értették a statisztika készítői.

A lakásvizsgálata alakulásáról realisabb képet azonban csak akkor nyerhetünk, ha a bérlemények felszereltségéről, állagáról, kommunális ellátottságáról is tájékozódunk.

Korántsem kedvező a budapesti munkásság főbérleteinek nagyság szerinti megoszlása az összes fővárosi lakás megoszlásához képest.⁶⁵

⁶² Szádeczky-Kardoss Tibor: A lakbérviszonyok alakulása... 44.

⁶³ A főbérlettel nem rendelkező munkások arányáról nem állnak rendelkezésünkre összefoglaló adatok.

⁶⁴ Szádeczky-Kardoss Tibor: i. m. 44.

⁶⁵ A táblázat összeállítás Szádeczky-Kardoss Tibor: A lakásbérviszonyok alakulása Budapesten. Bp. 1933. 46 és Bakács Tibor: Budapest közegészségügyének 100 éve. 1848—1948. Bp. 1948. 46. old. adatai alapján.

Az összes budapesti főberlet és a fizikai munkásság bérleményeinek megoszlása lakásnagyság szerint 1930 (százalékában)

Lakásnagyság	Budapesti átlag	Fizikai munkásság
	Összes lakások %-ban	
Konyhából álló lakás	0,2	0,5
1 szobás lakás	48,3	84,7
2 szobás lakás	27,1	13,7
3 szobás lakás	13,4	1,0
4 szobás lakás	6,6	0,1
5 és ennél több szobás lakás	4,4	—
Összesen	100,0	100,0

A lakáshelyzetet feltáró adataink a korabeli társadalom mély szociális ellentmondásait világítják meg. A főberlettel rendelkező munkások döntő többsége 1 szobás lakás lakója volt. Súlyosította a helyzetet a lakások komfort nélküli, rossz felszereltsége és zsúfoltsága. Fürdőszobával az egyszobás munkáslakásoknak mindössze 10%-a volt ellátva. Az összes 1 szobás főberleti munkáslakás csaknem 1/6 részének még konyhája sem volt. A lakások felszereltségéről, állagáról a korabeli statisztikai irodalom is lehangoló képet festett.⁶⁶ „Mint hogy népességünk sajnos nagyobb része egyszobás lakásokban lakik . . . a nagyobb városok összes lakosságának is csaknem fele zsúfolt lakások lakója. S még hozzájárul ehhez a lakások legnagyobb részének alapincézetlen volta, földes padozata, egyéb közegészségügyi és köztisztasági követelmények meg nem felelő volta. Orvosilag és statisztikailag bebizonyított, hogy a földes padló valóságos melegágya a tüdővész bacilusának.”

A budapesti lakószűrűséget Illyefalvi adatai nyomán Kádár Iván is vizsgálta. Megállapította, hogy 1925-ben „az egyszobás lakások 73,7%-ában — vagyis a munkáslakások zömében — helységenként 2—4 ember lakott, 5,1%-ában több mint 4 ember”.⁶⁷ Illyefalvi 65 205 lakást mért fel,⁶⁸ ebből 4808 főberletben 5—6 lakót, 2581-ben 6—7 és 1372-ben 7—8 lakót számlált. Mintegy 1285 további lakásban a lakószűrűség 8—13 fő között váltakozott. Nem véletlen, hogy a szerző a munkáscsaládok jellemző bevételeinél az albérlőktől és ágyrajáróktól származó jövedelemmel is számolt. A lakószűrűség és az albérlők száma között szoros összefüggés van: a munkáscsaládok jövedelmüket albérlők, ágyrajárók tartásával egészítették ki. 1925-ben az összes budapesti konyhalakások 30%-ában, az egyszobás lakások 68%-ában volt albérlő.⁶⁹

A Szakszervezeti Értesítő egyik cikke⁷⁰ a lakások zsúfoltsága és az egészségügyi helyzet szoros összefüggésére utal: „Különösen a VI. kerület külső körzetében gyakran találkozunk olyan esetekkel, hogy a súlyos és fertőző tüdőbetegekkel egy lakóhelyiségben 18—20-an laknak összezsúfolva. Ezek a nedves, lakóhelyiségnek egyáltalán nem alkalmas túlszúfolt helyek melegágyai a fertőző betegségeknek.”

Ez a helyzetkép a korabeli egészségügyi viszonyok egyik legsúlyosabb problémáját érinti.

A budapesti munkásság keresőképtelenséggel járó betegségi eseteit 1928 vonatkozásában az alábbi táblázat összesíti:⁷¹

⁶⁶ Kovács Aladár: Lakásviszonyaink a közegészségügy szempontjából. Magyar Statisztika: Szemle, 1926. 655—661.

⁶⁷ Kádár Iván: i. m. 98—99.

⁶⁸ Illyefalvi I. Lajos: i. m. 140.

⁶⁹ Kádár Iván: i. m. 98—99.

⁷⁰ Szakszervezeti Értesítő, 1927. máj.

⁷¹ Illyefalvi I. Lajos: i. m. 571, OTI adatok.

A budapesti munkásság betegségi esetei. 1928 (%)

Betegségek	Férfi	Nő
Fertőző, járványos	22,8	26,3
Daganatok	0,9	2,2
Idegrendszeri	4,1	3,0
Vérkeringési	3,7	3,3
Légzőszervi	8,7	5,1
Emésztőszervi	14,8	15,8
Ivarszervi	2,5	7,5
Bőr	10,3	7,0
Csont	6,0	3,8
Külső tényezők	23,0	8,6
Egyéb tünetek	3,2	4,7
		szülés 12,7
Összesen	100,0	100,0

A betegségi esetek megoszlásában — férfi- és nődolgozóknál egyaránt — feltűnően magas a fertőző, járványos betegségek számaránya. Ez a tény a gümőkóros megbetegedések gyakoriságára enged következtetni. Egy másik figyelemreméltó vonás a „külső tényezők” okozta megbetegedések magas százalékos arányszáma a férfi munkások körében. Bár a szerző nem szolgáltat bővebb magyarázattal e rovat értelmezésében, valószínű, hogy e megjelölés mögött a balesetek előfordulásának magas arányszáma húzódik meg. Az egészségügyi helyzet meghatározó tényezői a reálbérek és a fogyasztási szint alacsony volta, a súlyos lakáshelyzet, az orvosi ellátás elégtelensége, az üzemegészségügy hiányosságai voltak.

Gortvay György 1926-ban végzett felmérése 2941 üzemegységben vizsgálta az egyes szakmák munkásainak egészségügyi helyzetét, a munkavédelmi állapotokat.⁷² „A munkahelyek tisztasága — írja — 93 üzemben tétetett kifogás tárgyává, ebből 37 esik az élelmiszerüzemekre (az összes élelmiszerüzem 30%-a). A por elleni védelem hiányos voltát 87 esetben jelentették, ezek egyharmad része az élelmezésiparra esett, a többi a fonó-szövő, fa-csont és vas- és fémiparra . . . Az előírt balesetvédő berendezéseket 42 esetben találták hiányosnak.” Az iparfelügyelői jelentések az 1927—1929 években tapasztalt hiányosságokról összesített kimutatást tartalmaznak:⁷³

Üzemegészségügyi, munkavédelmi hiányosságok 1927—1929

Év	Megvizsgált	Kifogásolt	Iparrendészeti	Balesetvédelmi	Iparegészségügyi	Egyéb	Összes
	gyártelepek száma		szabálytalanságok				
1927	10 802	6450	2617	9 130	3797	3797	20 614
1928	12 745	7536	2817	10 420	4496	6193	23 926
1929	15 027	8536	2305	12 297	4318	6670	25 590

A vizsgált gyártelepeken rendkívül sok üzemegészségügyi szabálytalanság miatt kellett intézkedni 1927—1929-ben. 1928-ban az összes szabálytalanságok 18,8%-a az iparegészségüggyel volt kapcsolatos, 11,7%-a iparrendészeti jellegű, 43,6%-a pedig a balesetvédelem hiányosságai-

⁷² Gortvay György: Jövő feladataink az iparegészségügy terén. Népegészségügy, 1926. 22. sz. 1321.

⁷³ Iparfelügyelők tevékenysége az 1927. évben. Bp. 1931. XVII., XIX. és XXI. old.; Iparfelügyelők tevékenysége az 1928., 1929., 1930. évben Bp. 1932. 28—29.

ból vagy baleseti esetekből adódott. Ez az arányszám 1929-ben az iparegészségügyi (16,90%) és az iparrendészeti (90%) eljárások esetében jelentősen csökkent, a balesetek vonatkozásában azonban ismét növekedett: 1929-ben az összes eljárásoknak majdnem a felét, 480%-át baleseti ügyek tették ki.

A baleseteket előidéző okok többfélék. A munkavédelmi felszerelés hiánya, a fiatalokúak és tanulatlan munkások mind gyakoribb alkalmazása, a munkaintenzitás fokozódása egyenrangú szerepet játszik a baleseti források között.

A balesetek gyakoriságának alakulása összefüggött az ipar konjunkturális és dekonjunkturális szakaszainak váltakozásával. Ezt a folyamatot táblázatban követjük nyomon, iparáganként mutatva be a balesetek évenkénti alakulását.⁷⁴

Ezer munkásra eső balesetek száma iparáganként 1920—1929

<i>Iparág</i>	1920	1921	1922	1926	1927	1928	1929
Építőanyagipar	29,1	41,3	33,7	48,8	77,3	71,9	76,6
Fémfeldolgozó	49,1	54,9	60,6	45,2	52,1	46,5	58,6
Gépgyártás	62,2	56,3	80,8	43,4	50,8	44,3	48,4
Vegyipar	20,6	25,1	35,3	31,9	41,7	47,2	51,0
Fűtőanyagok gyártása	33,6	36,5	46,4	47,7	45,2	48,1	45,9
Fonóipar	13,4	15,9	18,3	30,8	31,4	33,9	32,5
Papíripar	26,1	23,4	23,0	11,5	23,4	29,8	31,6
Faipar	59,1	61,6	55,7	30,7	35,8	39,7	43,6
Bőripar	17,2	33,7	34,8	24,1	16,8	17,9	22,4
Élelmezési ipar	29,4	34,0	37,5	29,4	34,3	36,6	38,4
Ruházati ipar	3,4	5,1	3,8	2,6	3,0	3,6	4,3
Építkezési váll.	22,4	48,1	23,0	42,9	52,5	55,6	66,2
Építőiparok	16,1	31,4	21,3	17,7	24,1	23,8	31,7
Építmények fenntartási munkálatai	18,9	15,8	17,3	29,6	26,0	30,1	32,3
Sokszorosító ipar	8,7	9,8	9,3	8,2	10,9	12,3	15,5
Átlag:	22,9	35,0	40,0	32,5	37,2	38,8	42,4

1922-ben, a nehézipar ez időkből tapasztalható utolsó fellendülésének idején igen magasra emelkedett a balesetek száma (a legtöbb balesetről szóló jelentés a gépgyártás területéről érkezett), de az ipar egészében a legmagasabb arányszámok 1929-ben mutatkoznak. Érdeemes rámutatni, hogy a korabeli felmérések különválasztották az egyes építőipari ágazatok baleseti arányait. Ez a módszer az építőipar katasztrofálisan magas — összességében mintegy 61%-os — részesedési arányát kívánta elleplezni.

A huszas évek második felében 1929-ben tetőzött a gazdasági fellendülés. A magas baleseti arányok mögött iparáganként jelentős eltolódást figyelhetünk meg az 1922-es állapotokhoz képest. Csökkent a nehézipar területén bekövetkezett balesetek száma, amely azonban nem a munkabiztonság vagy a munkafeltételek rohamos javulásának eredménye, hanem a nehézipar stagnálásának mutatója. Viszont nagyarányú emelkedés figyelhető meg a textil- és vegyipar területén. Az építőiparhoz tartozó munkások körében pedig döbbenetes mértékűvé vált a baleseti esetek száma.

Az egészségügyi és baleseti viszonyok a *szociálpolitikai változások* égető szükségességét hangsúlyozták. 1919 őszén a legyőzött, lefegyverzett munkásságot a szociálpolitika terén is megfosztották korábbi vívmányaitól.⁷⁵ A korabeli állapotokat híven illusztrálja a Szakszervezeti

⁷⁴ A Magyar Statisztikai Évkönyvek adatai alapján. Lásd *Mozolovszky Sándor*: Társadalombiztosítás, üzemi balesetek, munkaviszályok. Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 4. sz. 406.

⁷⁵ Vö. *Laczkó István*: A magyar munkás- és társadalombiztosítás története. Bp. Tánácsics Kiadó. 1968. 116.

Értesítő 1919. november 1-i számának híradása:⁷⁶ „A munkásbiztosítás irányításával megbízott miniszteri biztosok sokkal fontosabbnak tartják annak kutatását, hogy a munkásbiztosítás szolgálatában álló alkalmazottak milyen vallásban élnek, milyen gazdasági és politikai mozgalomhoz tartoznak. Ennek kutatása folyik hetek óta... A munkások százazreit a munkásbiztosításból kizárták, azok orvosi és gyógyszer segítség nélkül az elpusztulásnak vannak kitéve.” A lap később katasztrófális helyzetet tárt fel a baleseti járadék terén: „Kenyérré átszámítva kapott a sérült 1923 július elején a heti átlagos járadékáért 1 kiló és 1 deka kenyeret, decemberben 33 deka kenyeret.”⁷⁷ A baleseti sérüléseknél a huszas évek elején még ismert gyakorlat volt a baleset „megszokásának” elmélete. A munkaadók arra való hivatkozással, hogy a beteg a sérülést „megszokta”, rövid időn belül beszüntették a baleseti járadék folyósítását. 1923-ban a fent idézett jelentés szerint 2116 sérült vesztette el a baleseti kártalanításra szóló jogát a baleset „megszokásának” elmélete alapján.

A bethleni konszolidáció eszköztárából azonban nem hiányoztak a szociális demagógia egyes elemei sem. A huszas évek második felében a kormány két törvény megalkotásával kívánta a beharangozott szociálpolitikai változásokat végrehajtani. Elsőként az 1927-es XXI. tc. jelent meg a betegség- és balesetbiztosítás reformjáról.⁷⁸ Ezt követte az öregség és rokkantság, özvegyesség és árvaság esetére szóló biztosításról rendelkező 1928-as XL. törvénycikk. Ezek az intézkedések eredményeik mellett súlyos feltételeket is tartalmaztak: a betegbiztosítás költségeinek jelentős hányadát a biztosítottra hárították. Az öregségi járadékra a férfi- és nődolgozó egyaránt 65. életévének betöltése után volt jogosult, akkor, ha előzőleg 400 heti járulékot fizetett. A járadék összege napi 60 fillért tett ki. A KMP lapja, az Új Március rámutatott,⁷⁹ hogy az állam számára nem jelentett rossz üzletet a törvény megalkotása. A befizetett járulékkal a pénzügyminiszter rendelkezett, a befolyt összegből csak 20, később 30%-ot fizettek ki munkásjóléti célokra. A fennmaradó összeget államadóssági kölcsönkötvénybe fektették.

A törvény hatása és eredménye jól érzékelhető a biztosítottak és kártalanítottak arányának alakulásából. A kimutatás az 1913-as állapotokhoz viszonyítja a biztosítottak és kártalanítottak indexszámát:⁸⁰

*Biztosítottak és kártalanítottak arányszáma 1920–1929.
Index: 1912 = 100*

Év	Biztosítottak	Kártalanítottak
1920	69,31	nincs adat
1921	70,72	nincs adat
1922	75,67	37,34
1923	87,91	38,80
1924	84,94	39,84
1925	76,68	45,01
1926	76,14	43,82
1927	84,61	48,77
1928	89,68	59,99
1929	90,83	55,88

⁷⁶ Szakszervezeti Értesítő, 1919. 20. sz. 132.

⁷⁷ Szakszervezeti Értesítő, 1925. 4. sz. 27.

⁷⁸ A törvény értelmében „táppénz a keresésképtelenség 4. napjától járt... a biztosított tényleges javadalmazása napi átlagának 55%-ában”. *Laczkó István*: i. m. 130.

⁷⁹ Új Március, 1928. 7. sz. 335.

⁸⁰ A magyar társadalombiztosítás 50 éve 1892–1942. Bp. 1943. XX. táblázata alapján készült saját számítás. Az 1913-as index azonos országhatárokat feltételez.

A biztosítottak arányszámában a törvény hatására javulás regisztrálható. 1929-re a biztosítottak számaránya ugyan még nem érte el az 1913-ban mért arányokat, de jelentősen megközelítette. Sokkal kedvezőtlenebb a kártalanítottak arányát jelző adatsor: a kártalanítottak számaránya a huszas évek végére is alig haladta meg a világháború előtti szint felét. Bár az 1928-as XL. törvény szerint a munkaadók csak a biztosítási járulék felét voltak kötelesek fizetni, a másik fele az alkalmazottakra hárult, az iparfelügyelők jelentése szerint⁸¹ „a munkaadók részéről . . . sok panasz hangzott el a nagy biztosítási terhek miatt”. Szaporodott tehát azon intézkedések száma, melyeket a munkaadók ellen kellett foganatosítani, a pénztárba való bejelentés elmulasztása miatt. 1928-ban 51, 1929-ben 83 ilyen eljárást jegyeztek fel, s számuk 1930-ra 96-ra emelkedett.⁸²

A magyar tőkés osztály a legminimálisabb áldozatot sem kívánta hozni a munkásság szociális felemelkedéséért. Már 1922-ben létrehozták a Magyar Munkaadók Központját, s a közös fellépés hatására a Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesületének jelentése szerint⁸³ „el lehetett hártani azokat a veszedelmes kezdeményezéseket, amelyek a munkanélküli biztosítás, a sztrájk törvény, az indextörvény megalkotását és a munkabéregyeztető hivatalok létesítését célozták”. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal 1929-ig 29 egyezményt fogadott el,⁸⁴ ebből Magyarország 13 határozatot ratifikált, de nem nyúlt a munkanélküli-biztosítás, a munkaidő, a sütőipari munkásság éjjeli munkaidejének szabályozása és a bérminimum kérdéseihez. A tőke érdekei mindvégig sorompót állítottak a legfontosabb szociálpolitikai reformok végrehajtása elé. „A munkanélküliség elleni biztosítás veszedelmes törekvése — írta a Vegyészeti Gyárosok Egyesületének jelentése,⁸⁵ unosuntalan felbukkan, nemcsak a szociáldemokrata párt követeléseként, hanem az országgyűlés és a fővárosi törvényhatóság tárgyalásai során is . . . Remélhetőleg a politikai viták köréből ez a kérdés sohasem fog a gyakorlati megvalósítás terére átjárszódni.” Ebben a reményükben nem kellett a munkaadóknak csalatkozniuk. A korabeli Magyarországon nem került megfogalmazásra a munkajog, semmiféle rendszabály nem állt útjában a munkaidő korlátlan meghosszabbításának.

Az ipari munkásnak például csupán annyi felmondási ideje volt, amennyit számára a munkaadó engedélyezett. A munkásságnak tehát gyakorlatilag nem volt felmondási joga. Azok a kezdetleges lehetőségek is, amelyeket az 1910/1920 M. E. sz. rendelet biztosított, kivívták a GyOSz rosszallását: „A felmondási idők dolgában ma meglehetősen zavaros a helyzet, mert az 1910/1920 ME sz. rendelet mostani értelmezése és az ezen alapuló bírói gyakorlat megengedi a legélesebb ellentmondásokat, és utat nyit a szociális szentimentalizmusból eredő túlzásoknak, amelyeknek anyagi következményei a termelésre való visszahatásukban súlyos károkat okoznak.”⁸⁶

A magyar tőkés osztály az ún. munkásjóléti intézmények fenntartására is keveset áldozott. Az iparfelügyelők jelentései országos viszonylatban a következő képet mutatják:⁸⁷

⁸¹ Iparfelügyelők tevékenysége az 1928—1929—1930. években . . . , 115.

⁸² Uo.

⁸³ Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesülete 1928. évi jelentése. Bp. 1929. 41.

⁸⁴ Fortschritt der Ratifikation. Internationale Rundschau der Arbeit. 1930. 1. köt. 166—167.

⁸⁵ Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesülete 1928. évi jelentése. 86.

⁸⁶ GyOSz Évkönyv XXIII. évi jelentése az 1925. évi rendes közgyűléshez. 76.

⁸⁷ Kimutatás az 1927, 1928—1929. években fennállott munkásjóléti intézményekről. Iparfelügyelők tevékenysége 1927-ben. LII. old. Iparfelügyelők tevékenysége az 1928—1929—1930. években. 130—131.

Munkásjóléti intézmények. 1927—1929

Év	Vizsgált ipartelepek száma	Étkező-helyiség	Fürdő	Mosdó	Orvosi rendelés
1927	14 454	462	305	791	84
1928	15 640	503	372	937	76
1929	17 713	545	356	971	86

A vizsgált telepek étkezővel, fürdővel, mosdóval való ellátottsága minimális volt. Azon gyártelepek köre, ahol üzemi orvos rendelt, 1927—1929 között a gyártelepek számához viszonyítva csökkent. Az üzemorvosi rendelés 1929-ben a vizsgált összes telepek 298 675 munkása közül mindössze 35 325-re terjedt ki.

A szociális intézmények számát Illyefalvi 532 budapesti gyártelepen mérte fel⁸⁸ s kimutatta, hogy étkező- és mosdóhelyiség 253 gyártelepen egyáltalán nem található, fürdők pedig mindössze 40 gyártelepen álltak rendelkezésre. Az egyéb, gyári egészségügyi és szociális intézmények száma szerinte a következőképp alakult: 24 orvosi rendelő, 2 betegszoba, 1 anya- és csecsemővédő szoba, 1 napközi otthon. Az összes vizsgált gyártelepnek tehát csak 5,6%-ában található orvosi rendelő vagy egyéb szociális intézmény. A nőmunkások nagyfokú munkábalépését nem követte a szociális létesítmények számának bővülése, napközi otthon például egyetlen gyártelepen működött.

Vidékre vonatkozólag az 1927—1929 közötti időszak az iparfelügyelők jelentéseiből még elmaradottabb állapotok olvashatók ki:⁸⁹ „A pécsi kerületi iparfelügyelő azt jelenti, hogy újabb munkásjóléti intézmények létesítését állandóan szorgalmazza, . . . de kevés eredménnyel . . . A székesfehérvári iparfelügyelő jelenti, hogy a súlyos gazdasági viszonyok folytán a kerületében fennállott munkásjóléti intézmények az elmúlt három év során úgyszólván semmi fejlődést nem mutattak . . . A debreceni iparfelügyelő megemlíti, hogy kerülete munkásjóléti intézményekben elég szegény, mivel a kerületben kevés nagy iparvállalat van, és kis és közép nagyságú ipartelepeken pedig munkásjóléti intézmények nemigen találhatók.”

Az iparfelügyelők tevékenységét értékelő jelentések a munkásjóléti intézmények alacsony számárányát azzal magyarázzák, hogy⁹⁰ „1928—1929—1930. években . . . nagyobb ipartelepek alig létesültek, a meglévő vállalatok pedig fokozott takarékosagra, az üzemköltségek csökkentésére, üzemösszevonásra kényszerültek, s így természetesen a munkásjóléti intézmények fejlődésében már az előző években tapasztalt visszaesés még jobban fokozódott.”

Korábban kimutattuk, hogy a huszas évek második felében az üzemi koncentráció magasabb fokot ért el. A „nagyüzemi” jelleg túlsúlyát azonban a középüzemek számának emelkedése adta, mivel a textilipari fejlődésnek a középüzemi formáció felelt meg legjobban. A kis tőkebefektetést igénylő textiliparban az olcsó női munkaerő alkalmazásával tudta a tőke a magas profitot nyújtó gyors megtérülést biztosítani. Nem terhelté tehát költségvetését különböző szociális helyiségek, intézmények finanszírozásával. A huszas évek második felében a gyári munkáslakások építése teljesen szünetelt, és rohamosan csökkent azon munkaadók száma, akik munkásaik helyett a betegségi és biztosítási járulékot fizették.⁹¹ (Az 1928-ban életbeléptetett 1927. évi XXI. törvénycikk, bár korlátozott formában, bizonyos fokú anyagi kötelezettségeket rótt a munkaadókra.)

⁸⁸ Illyefalvi I. Lajos: i. m. 592.

⁸⁹ Iparfelügyelők tevékenysége 1927. évben. 126 és 139; Iparfelügyelők tevékenysége az 1928—1930. években, 34.

⁹⁰ Iparfelügyelők tevékenysége az 1928—1929—1930. években 128.

⁹¹ Uo.

Az értéktöbblet növelésének eszközei között fontos szerepe volt a munkanap meghosszabbításának, ezért a munkaadói érdekeltségek mindent elkövettek, hogy a munkaidő kérdése ne kerüljön a parlament elé. 1928 májusából való a Gyáriparosok Országos Szövetségének az a körlevele,⁹² amely a népjóléti miniszternek a napi 8 órás munkaidőre vonatkozó törvényjavaslata ellen mozgósit: „Meg kell tennünk minden intézkedést, amelyek ezen, az ipar érdekeit fenyegető törvényjavaslat megakadályozására alkalmasak . . . ha ezen igyekezetünk dacára a törvényjavaslat mégis a parlament elé kerülne, a javaslat olyan legyen, amely a 8 óránál hosszabb munkának a lehetőségét nem veszi el, illetőleg csak a legkisebb mértékben korlátozza.” A munkaadók egyesületének erőfeszítéseit természetesen siker koronázta: a munkaidő szabályozása nem emelkedett törvényerőre Magyarországon.

*

A magyar proletariátus lét- és munkaviszonyainak vizsgálatával elsősorban a gazdasági mozgalmak hátterét és motivációit kívántuk érzékelteni.

A munkásság életszívonának értékelése nem lehet egysíkú: a huszas évek eleje, közepe és vége között nem feltételezhetünk standard helyzetet. A mérsékelt fellendülés időszaka olyan változásokat hozott magával, amelyek a nominálbérek, a szociálpolitika, az egészségügyi biztosítás, az orvosi ellátottság terén bizonyos fokú javulást eredményeztek.

A mérsékelt fellendülés korlátozott eredményei azonban nem voltak elegendők ahhoz, hogy a magyar munkásság reálbéreiben, a megélhetési viszonyokban, az alapvető munkafeltételek terén jelentős haladást eredményezzenek. A munkabérek kisösszegű emelkedése nem állt arányban a drágaság fokozódásával, s a nagyarányú munkanélküliség a létbizonytalanság állandó fenyegetését hordozta. Az alacsony összetételű és kalóriájú fogyasztás, az emelkedő lakbérek; a katasztrofális egészségügyi helyzet, a magas baleseti arányok alakították ki az életszínvonal valós mércéjét. A hosszú munkaidő, a munkaintenzitás fokozódása, a munkáscsaládok őrlő kenyérgondjai mellett igen kevés lehetőség jutott önképzésre, a felsőbb iskolákat pedig a magas tandíjak és a rendszer munkáellenes politikája zárta el a munkásgyermekek előtt.

A szociálpolitika terén a Horthy-korszak Magyarország a legreakciósabb és legelmáradottabb országok egyike volt a korabeli Európában. A munkanélküli-biztosítás, a munkaidő szabályozása, a sztrájkjog e korszakban sohasem került megfogalmazásra.

A lét- és munkaviszonyok vizsgálatából a magyar munkásság nehéz, gondokkal és nélkülözésekkel teli sorsa bontakozik ki. A megélhetési viszonyok kedvezőtlen alakulása megújuló gazdasági harcok elindítója lett, hiszen ilyen körülmények között — Engels szavaival — „A munkásnak . . . csak egyetlen területe van emberi mivoltának kifejezésére, hogy tiltakozik egész helyzete ellen.”⁹³

⁹² Veszélyben a 8 órás munkanap. Vas- és Fémmunkások Lapja, 1928. aug. 10.

⁹³ Friedrich Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Bp. 1958. 401.